

Πανεπιστήμιο Κρήτης
Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
Επιστήμες της Αγωγής:
Αναπτυξιακή Ψυχολογία και Παιδαγωγικές Εφαρμογές

Διπλωματική εργασία

«Η επίδραση της εμπλοκής και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του πατέρα στην ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς των νηπίων»

Γεώργιος Μαρινάκης

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Δρ. Μαρία Μαρκοδημητράκη

Ρέθυμνο, Ιούλιος 2021

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή Γεωργίου Μαρινάκη που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

«Η επίδραση της εμπλοκής και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του πατέρα στην ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς των νηπίων»

“The effects of paternal involvement and prosocial behavior in the development of infants’ prosocial behavior”

Μεταπτυχιακός Φοιτητής

Γεώργιος Α. Μαρινάκης

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια

Μαρία Μαρκοδημητράκη
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Αναπτυξιακής Ψυχολογίας
Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Συν-επιβλέποντες καθηγητές

Αικατερίνα Κορνηλάκη
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Ψυχολογίας της Προσχολικής Ηλικίας
Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Μιχαήλ Λιναρδάκης
Μόνιμος Επίκουρος
Στατιστικής
Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Ρέθυμνο, Ιούλιος 2021

Ευχαριστίες

Ολοκληρώνοντας την εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας ένα γνωστικό ταξίδι φτάνει στο τέλος του. Ένα ταξίδι με όμορφες, δύσκολες και επικοινωνιακές στιγμές. Αισθάνομαι, λοιπόν, την ανάγκη να ευχαριστήσω όλους εκείνους που έχουν συνεισφέρει με τον δικό τους μοναδικό τρόπο στην προσπάθεια αυτή.

Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω ολόψυχα την επόπτρια αυτής της διπλωματικής εργασίας, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Αναπτυξιακής Ψυχολογίας, Δρ Μαρία Μαρκοδημητράκη για την εμπιστοσύνη, την ενθάρρυνση, την υπομονή και την αμέριστη βοήθειά της καθ' όλη τη διάρκεια των διαφόρων σταδίων της εργασίας. Μέσα από τις συνεχείς συζητήσεις και το ερευνητικό της έργο αναφορικά με την ανάπτυξη των βρεφών και των νηπίων με τροφοδότησε με πλούσιες πληροφορίες και συμβουλές για την προσέγγιση του κόσμου των βρεφών, των νηπίων και της μελέτης αυτών.

Εξίσου, θεωρώ απαραίτητο να ευχαριστήσω τον Δρ Μιχάλη Λιναρδάκη, Μόνιμο Επίκουρο Καθηγητή Στατιστικής, για την κρίσιμη και πολύτιμη συνδρομή του τόσο στην εκμάθηση του στατιστικού πακέτου SPSS όσο και για τις κατατοπιστικές συμβουλές του γύρω από τους στατιστικούς ελέγχους που χρειάστηκε να αξιοποιήσω στην εργασία μου. Θερμά ευχαριστώ, όλους τους καθηγητές του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών, τη διευθύντρια του ΠΜΣ, Δρ Αικατερίνα Κορνηλάκη, και τους διδάσκοντες, Δρ Μαρία Κυπριωτάκη και Δρ Γεώργιο Μανωλίτση για τις γνώσεις και τους προβληματισμούς που μου εμφύσησαν στα πλαίσια των μαθημάτων τους μέσα από την διαρκή αλληλεπίδραση μαζί τους.

Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστώ εγκάρδια τον αδελφό μου Αγησίλαο Μαρινάκη για τη γλωσσική επιμέλεια της εργασίας και τη συνεχή ηθική υποστήριξή του στην όλη προσπάθεια μου. Θερμά ευχαριστώ τη Μαρίνα Λουκάκη για την αξιοσημείωτη συμβολή της στην ανεύρεση του δείγματος της έρευνας αλλά και για τη συνεχή υποστήριξή της. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον υποψήφιο Διδάκτορα του Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης, Αποστόλη Καργιωτίδη για τις συζητήσεις και συμβουλές σχετικά με τη διενέργεια της ερευνητικής εργασίας.

Ευχαριστώ θερμά όλους τους εκπαιδευτικούς και τους δημόσιους και ιδιωτικούς βρεφονηπιακούς σταθμούς που συνεργάστηκαν μαζί μας, αλλά και όλους εκείνους που βοήθησαν στη συλλογή του δείγματος.

Παράληψη θα αποτελούσε να μην ευχαριστήσω όλους τους πατέρες που συμμετείχαν, καθώς χωρίς την συνεισφορά τους, η εργασία αυτή δε θα ήταν εφικτή. Τους ευχαριστώ θερμά για το χρόνο που διέθεσαν και την εμπιστοσύνη που μας έδειξαν.

Θερμά ευχαριστώ τη Μαρία Μαρινάκη αλλά και τη σύντροφό μου για τη συνεχή συναισθηματική συμπαράσταση που μου προσέφεραν με τόσο απλό τρόπο κατά τη διάρκεια της παρούσας εργασίας. Ωστόσο, θα ήθελα να ολοκληρώσω, με ένα μεγάλο ευχαριστώ, και να αφιερώσω αυτή την εργασία στους γονείς μου, στους δικούς μου σημαντικούς άλλους. Χωρίς εκείνους πιστεύω πως δε θα είχα καταφέρει πολλά, καθώς πάντοτε ήταν και συνεχίζουν να είναι αρωγοί σε κάθε διάσταση της ζωής μου.

Σας ευχαριστώ!

Γεώργιος Μαρινάκης
Ρέθυμνο, 2021

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν η εξέταση της επίδρασης της πατρικής εμπλοκής και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του πατέρα στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά των νηπίων. Η φιλοκοινωνική συμπεριφορά φαίνεται να αποτελεί μια καίριας σημασίας διάσταση της κοινωνικής ανάπτυξης των παιδιών. Πρόσφατα ερευνητικά δεδομένα έχουν δείξει τον ιδιαίτερο ρόλο της πατρικής εμπλοκής στην πρόιμη ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού. Παρά την υπάρχουσα βιβλιογραφία σχετικά με τη σημασία της πατρικής εμπλοκής και των επιδράσεων της στην ανάπτυξη του παιδιού, δεν υπάρχουν μελέτες, από όσο γνωρίζουμε, αναφορικά με τις επιδράσεις της πατρικής εμπλοκής και φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού. Οι κύριες υποθέσεις της παρούσας έρευνας ήταν πως: 1) η πατρική εμπλοκή και φιλοκοινωνική συμπεριφορά σχετίζονται θετικά με τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού και 2) η πατρική εμπλοκή και φιλοκοινωνική συμπεριφορά προβλέπουν από κοινού τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού, παρέχοντας ένα καλύτερο μοντέλο πρόβλεψης. Στην έρευνα συμμετείχαν 139 πατέρες παιδιών ηλικίας 24-36 μηνών, οι οποίοι αξιολογήθηκαν με τη χρήση δυο ερωτηματολογίων και μιας κλίμακας αυτο-αναφοράς. Η πατρική εμπλοκή μετρήθηκε με το ερωτηματολόγιο Father-Child Activities. Η φιλοκοινωνική συμπεριφορά του πατέρα αξιολογήθηκε με το Prosocialness Scale for Adults, και η φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού μετρήθηκε με το Early Prosocial Behaviour Questionnaire. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως η φιλοκοινωνική συμπεριφορά του πατέρα και η πατρική εμπλοκή τείνουν να έχουν άμεση σχέση με τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού. Επίσης, η φιλοκοινωνική συμπεριφορά του πατέρα και η πατρική εμπλοκή από κοινού προβλέπουν τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού. Τα αποτελέσματα αναδεικνύουν τη σπουδαιότητα της πατρικής εμπλοκής και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του πατέρα ως ζωτικής σημασίας παράγοντες για την κοινωνική και συναισθηματική ζωή των νηπίων.

Λέξεις-Κλειδιά: φιλοκοινωνική συμπεριφορά, πατρική εμπλοκή, νήπια, μοίρασμα

Abstract

Aim of this study was the examination of effects of paternal involvement and its prosocial behavior on infants' prosocial behavior. Prosocial behavior seems to consist a crucial dimension of social development of the child. Recent research findings have shown the core role of the father's involvement on child's early prosocial behavior. Despite the existing literature on the importance of paternal involvement and its effects on child development, there are no studies, to the best of our knowledge, on the effects of paternal involvement and prosocialness on the infant's prosocial behavior. The main hypotheses of the present study were that: 1) father's prosocial behavior and his involvement correlate positively with the infant's prosocial behavior and 2) father's prosocial behavior and his involvement, both of them, predict infant's prosocial behavior, providing a best model for predicting infant's prosocial behavior. One hundred thirty-nine fathers of 24-36-month-old infants from Greece were assessed using two questionnaires and an assessment self-report. Paternal involvement was measured by the Father-Child Activities Questionnaire. Paternal prosocial behavior was measured by the Prosocialness Scale for Adults, and infants' prosocial behavior was measured by the Early Prosocial Behaviour Questionnaire. The results show that father's prosocial behavior and involvement have direct association with infant's prosocial behavior. Also, father's prosocial behavior and his involvement predict together the infant's prosocial behavior. Our findings highlight the paternal prosocial behavior and involvement as crucial factors for the social and the emotional life of the infants.

Keywords: prosocial behavior, parental engagement, infants, sharing

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	iv
Περίληψη	vi
Abstract	vii
Ευρετήριο πινάκων	x
1. Εισαγωγή	11
ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ	15
2. Πατρικός ρόλος: ψυχολογικές προσεγγίσεις, θεωρητικά μοντέλα και εμπειρικά δεδομένα	15
2.1. Η έννοια του «πατέρα»	15
2.2. Κλασικές ψυχολογικές προσεγγίσεις γύρω από τον ρόλο του πατέρα.....	16
2.2.1. Η θέση του πατέρα στις ψυχοδυναμικές θεωρίες	17
2.2.2. Η θέση του πατέρα σε άλλες ψυχολογικές θεωρίες.....	19
2.3. Πρώιμα και σύγχρονα θεωρητικά μοντέλα για τον ρόλο του πατέρα	20
2.4. Εμπειρικά δεδομένα: Ο ρόλος του πατέρα στην ανάπτυξη του παιδιού του....	23
2.4.1. Γνωστική ανάπτυξη	23
2.4.2. Γλωσσική ανάπτυξη.....	24
2.4.3. Συναισθηματική ανάπτυξη.....	27
2.4.4. Κοινωνική ανάπτυξη.....	28
3. Ο ρόλος του πατέρα στην ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού του.....	33
3.1. Εννοιολογικό Πλαίσιο: Φιλοκοινωνική συμπεριφορά, ενσυναίσθηση και συμπάθεια	34
3.2. Θεωρητικές προσεγγίσεις γύρω από τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά.....	37
3.3. Γενετικές και περιβαλλοντικές επιδράσεις στις φιλοκοινωνικές αποκρίσεις...39	
3.3.1. Γενετικοί και νευροφυσιολογικοί παράγοντες.....	39
3.3.2. Πολιτισμικοί παράγοντες.....	42
3.3.3. Η οικογένεια ως φορέας κοινωνικοποίησης	44
3.3.4. Επιδράσεις εκτός του οικογενειακού πλαισίου	48
3.4. Η εμφάνιση των φιλοκοινωνικών τάσεων	50
3.4.1. Εμπειρικά δεδομένα: βρεφική και νηπιακή ηλικία.....	51
3.5. Η επίδραση του πατέρα στην ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού του.....	53
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟ ΜΕΡΟΣ	62

4. Μεθοδολογία.....	62
4.1. Συμμετέχοντες	62
4.2. Ερευνητικά εργαλεία	63
4.2.1. Φιλοκοινωνική συμπεριφορά πατέρα	63
4.2.2. Πατρική εμπλοκή.....	64
4.2.3. Φιλοκοινωνική συμπεριφορά παιδιού	64
4.3. Ερευνητική διαδικασία	65
4.3.1. Ερευνητικός σχεδιασμός.....	65
4.3.2. Συλλογή δεδομένων	65
4.3.3. Ανάλυση δεδομένων	67
5. Αποτελέσματα.....	68
5.1. Συσχετίσεις ανάμεσα στις υπό μελέτη μεταβλητές	69
5.2. Συσχετίσεις ανάμεσα στις υπό μελέτη μεταβλητές ανά το φύλο παιδιού	70
5.3. Αναλύσεις πολλαπλής παλινδρόμησης μεταξύ των υπό μελέτη μεταβλητών.....	72
6. Συζήτηση.....	73
Βιβλιογραφικές Αναφορές.....	78
Παράρτημα.....	107

Ευρετήριο πινάκων

Πίνακας 1.....	65
Πίνακας 2.....	67
Πίνακας 3.....	68
Πίνακας 4.....	69

1. Εισαγωγή

Το μικροσύστημα της οικογένειας διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του παιδιού, καθώς το παιδί έρχεται αντιμέτωπο με μια σειρά δυναμικών διαδικασιών και ένα εύρος επιδράσεων που αντανακλούν σε όλες τις διαστάσεις της ανάπτυξής του (Πετρογιάννης, 2003). Μέσα από την αλληλεπίδραση γονιού-παιδιού φαίνεται να προωθούνται και να τίθενται οι βάσεις της ανάπτυξης των θετικών κοινωνικών συμπεριφορών του παιδιού (π.χ. φιλοκοινωνική συμπεριφορά), που συνδέονται με διάφορες ψυχολογικές λειτουργίες (Ferreira et al., 2016· Gryczkowski, Jordan, & Mercer, 2018). Η φιλοκοινωνική συμπεριφορά αποτελεί μια καίριας σημασίας διάσταση της κοινωνικής ανάπτυξης των παιδιών και έχει απασχολήσει πάρα πολλούς ερευνητές, οι οποίοι εστίασαν το ενδιαφέρον τους στην επίδραση του πατέρα στη θετική κοινωνική συμπεριφορά του παιδιού, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο της εργασίας.

Στον 21^ο αιώνα, τον αιώνα της ύστερης νεωτερικότητας, την εποχή των ραγδαίων αλλαγών και εξελίξεων, τόσο το ευρύτερο πλαίσιο της κοινωνίας, της οικογένειας όσο και το άτομο ειδικότερα, δεν θα μπορούσαν να μην επηρεαστούν από την διαχρονική μεταβολή των πραγμάτων. Διάφοροι κοινωνιολόγοι επιστήμονες έχουν χαρακτηρίσει την νεωτερικότητα ως εποχή ρευστότητας και μεταβαλότητας που οι σύγχρονες κοινωνίες διακρίνονται από τις παραδοσιακές, ως προς το ρυθμό αλλαγής της σχέσης του χώρου και του χρόνου (Bauman, 2000· Giddens, 1990). Από τις αλλαγές που προκύπτουν στον κόσμο που ζούμε, αυτές που σχετίζονται με την προσωπική μας ζωή τείνουν να είναι οι πιο ιδιαίτερες, όπως είναι η σεξουαλικότητα, οι σχέσεις, ο γάμος και η οικογένεια. Ο ρυθμός ανάπτυξης των αλλαγών φαίνεται να διαφέρει από πολιτισμό σε πολιτισμό και από περιοχή σε περιοχή, καθώς υπάρχουν και οι ανάλογες αντιστάσεις σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Ο θεσμός της οικογένειας, κυρίως στις Δυτικές κοινωνίες, αποτελεί δίπολο μεταξύ της παράδοσης και της νεωτερικότητας. Αρκετοί κάνουν λόγο για τη φθίνουσα πορεία της οικογένειας, ως εκ τούτου να γίνονται, όλο και περισσότερο, αναφορές για μεταστροφή στην παραδοσιακή μορφή της (Giddens, 1999).

Μέσα από το πέρασμα των χρόνων, οι ανθρώπινες κοινωνίες έχουν δημιουργήσει πάρα πολλές διαφορετικές μορφές οικογενειακών και συγγενικών συστημάτων. Ξεκινώντας από την προ-νεωτερική περίοδο (17^ο και 18^ο αιώνα), η οικογένεια αποτελούσε οικονομική μονάδα, ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών δεν

υπήρχε, ο γάμος ήταν ανέκκλητη οικονομική σύμβαση και τα παιδιά δεν λαμβάνονταν ως ανθρώπινες υπάρξεις. Ο άνδρας-πατέρας είχε κυρίαρχο ρόλο στην οικογένεια, ενώ τα υπόλοιπα μέλη της, ανήκαν σε εκείνον. Επίσης, ο χαρακτήρας της οικογένειας δεν ήταν παιδοκεντρικός (δεν εστίαζε στην ανατροφή του παιδιού), αφού τα παιδιά έτειναν να συνεισφέρουν στην οικονομική κατάσταση της οικογένειας, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται υψηλοί δείκτες τόσο στη γεννητικότητα όσο και στη παιδική θνησιμότητα στην Αμερική και Ευρώπη της περιόδου εκείνης (Giddens, 1999). Μεταβαίνοντας στην νεωτερική περίοδο (19^ο και αρχές 20^{ου} αιώνα), η οικογένεια άρχισε να αποβάλλει τον κέντρο-οικονομικό χαρακτήρα της, η ισότητα σε πολλές κοινωνίες επήλθε μεταξύ των ανδρών-γυναικών, ο γάμος πραγματοποιούταν με κριτήριο τη ρομαντική αγάπη, και όχι τον οικονομικό παράγοντα. Η θέση της γυναίκας άλλαξε στην κοινωνία και ιδιαίτερα στην οικογένεια, αναλαμβάνοντας αποκλειστικά τη φροντίδα των παιδιών, ενώ ο πατέρας απέκτησε τον ρόλο του βιοπαλαιστή (Giddens, 1999). Φτάνοντας στην ύστερη νεωτερικότητα (μέσα 20^{ου} αιώνα έως σήμερα), οι αλλαγές στην οικογένεια πραγματοποιούνται με πάρα πολύ γρήγορους ρυθμούς, στον ίδιο βαθμό, αλλά με κάποιες μικρές διαφοροποιήσεις από πολιτισμικό πλαίσιο σε πλαίσιο. Το κύριο γνώρισμα της σύγχρονης κοινωνίας αποτελεί η μορφή της και όχι ο οικονομικός της προσανατολισμός. Αρχικά, πολλές οικογένειες αποκτούν και ζουν με παιδιά χωρίς να έχουν πραγματοποιήσει γάμο, καθώς επίσης πολλά παιδιά μπορεί να ζουν με τον ένα γονιό. Τα διαζύγια και οι συνεχόμενοι γάμοι έχουν αυξηθεί με ραγδαίους ρυθμούς τις τελευταίες δεκαετίες σε πολλές κοινωνίες (Giddens, 1999). Επιπρόσθετα, εναλλακτικές μορφές οικογένειας, όπως είναι η μονογονεϊκή, η εκτεταμένη, η παραδοσιακή, οι οικογένειες με γονείς του ίδιου φύλου και οι οικογένειες μέσω σύμφωνου συμβίωσης εκτός γάμου, έχουν καθιερωθεί (Giddens, 1999· Golombok, 2017).

Η διαμάχη που έχει αναπτυχθεί μεταξύ της παραδοσιακής και σύγχρονης οικογένειας δεν περιορίζεται μόνο στη μορφή και τη σύνθεσή της, αλλά επεκτείνεται στη θέση και το ρόλο του πατέρα ως προς την ανατροφή των παιδιών του. Τους τελευταίους αιώνες στις Δυτικές κοινωνίες προβαλλόταν ο τύπος του αμέτοχου πατέρα, ο οποίος έτεινε να περιορίζεται στο ρόλο του ως βιοπαλαιστή και ως πρότυπο άνδρα, παραχωρώντας εξ' ολοκλήρου την φροντίδα των παιδιών στην μητέρα (Gillis, 2000). Ωστόσο, η βιβλιογραφία δείχνει μια μεταστροφή του ρόλου του στον 21^ο αιώνα, παρουσιάζοντας τον πατέρα εξίσου συμμετοχικό στην φροντίδα των παιδιού του, στον ίδιο βαθμό όπως και τη μητέρα, αποστασιοποιημένο από τα στερεότυπα του

παρελθόντος (Raley, Bianchi, & Wang, 2012). Επίσης, υπάρχουν αρκετές ενδείξεις πως ο ρόλος του πατέρα είναι αξιοσημείωτος σε πολλούς τομείς της ανάπτυξης και της ζωής του παιδιού του, όπως είναι η συναισθηματική, κοινωνική, γνωστική και γλωσσική ανάπτυξη (Keown, Franke, & Kaur, 2018).

Αξίζει να σημειώσουμε ότι όπως το μικροσύστημα της οικογένειας περιλαμβάνει μια ευρεία ποικιλία μορφών, έτσι και ο ρόλος του πατέρα απαρτίζεται από αρκετούς τύπους, οι οποίοι διακρίνονται βάσει του βαθμού εμπλοκής του με το παιδί σε σχέση με τους διάφορους παράγοντες, γενετικούς και περιβαλλοντικούς, που επιδρούν σε αυτόν. Ορισμένοι πατέρες συμμετέχουν ενεργά στη φροντίδα και διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους, άλλοι τείνουν να την αναλαμβάνουν πλήρως (στα πλαίσια της μονογονεϊκής οικογένειας), άλλοι απουσιάζουν, ενώ υπάρχουν και οι αμέτοχοι (Coles, 2015· Pacholok & Gauthier, 2010· Waller, 2012). Οι απαιτήσεις της σύγχρονης δυτικής κοινωνίας, μέσα από τις ριζικές καθημερινές αλλαγές σε διάφορους τομείς και διαστάσεις της (τεχνολογία, ιδεολογικές πεποιθήσεις), οδήγησαν στην ανάγκη για την αναστοχαστική προσέγγιση του πατρικού ρόλου. Στις μέρες μας, η πυρηνική οικογένεια βρίσκεται σε κρίση, οι μητέρες εργάζονται στο ίδιο ποσοστό με τους άνδρες, τα διαζύγια κυριαρχούν, η φροντίδα των παιδιών δεν μπορεί να παρέχεται πλήρως από τη σύγχρονη μητέρα, όπως δεν υπάρχει η δυνατότητα στήριξης από τους παππούδες και γιαγιάδες, στις περισσότερες οικογένειες. Έτσι, ο πατέρας ανέλαβε έναν πιο ενεργό ρόλο στην φροντίδα και διαπαιδαγώγηση των παιδιών του προκειμένου να υπάρχει η λειτουργικότητα, η ισορροπία και η συνέχεια εντός του οικογενειακού πλαισίου (Αρχοντίδου, 2010), δημιουργώντας ολοένα και περισσότερο την ανάγκη για τη διερεύνηση των διαστάσεων του πατέρα που συμβάλλουν στη ζωή και την ανάπτυξη του παιδιού του.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η προσπάθεια διαλεύκανσης της συμβολής του πατέρα στην ανάπτυξη της θετικής κοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού. Μέσα από την ερευνητική μας μελέτη θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε την επίδραση της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς και εμπλοκής του πατέρα στην ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς παιδιών νηπιακής ηλικίας.

Πιο συγκεκριμένα, η παρούσα μελέτη χωρίζεται σε δυο μέρη, το θεωρητικό και το εμπειρικό μέρος. Το θεωρητικό μέρος αποτελείται από δύο κεφάλαια (1^ο και 2^ο κεφάλαιο), ενώ το εμπειρικό μέρος από τρία (3^ο, 4^ο και 5^ο κεφάλαιο). Στο πρώτο κεφάλαιο παρατίθενται και αναλύονται οι διάφορες ψυχολογικές προσεγγίσεις, θεωρητικά μοντέλα και έρευνες γύρω από τον πατρικό ρόλο στην ανάπτυξη του

παιδιού. Στο δεύτερο κεφάλαιο καταγράφονται δεδομένα σχετικά με την ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς στο παιδί και το ρόλο του πατέρα στην ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού του. Στη συνέχεια, στο τρίτο κεφάλαιο περιγράφεται σε βάθος η ερευνητική μεθοδολογία που ακολουθήθηκε, όπως είναι η συμμετέχοντες της έρευνας, τα εργαλεία συλλογής δεδομένων και η ερευνητική διαδικασία. Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας. Ολοκληρώνοντας, στο πέμπτο κεφάλαιο ακολουθεί η συζήτηση στην οποία και γίνεται η ερμηνεία των αποτελεσμάτων της έρευνας, αναγράφονται οι μεθοδολογικοί περιορισμοί και διατυπώνονται οι προτάσεις για μελλοντική έρευνα.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

Κεφάλαιο 1^ο

2. Πατρικός ρόλος: ψυχολογικές προσεγγίσεις, θεωρητικά μοντέλα και εμπειρικά δεδομένα

Σκοπός του παρόντος κεφαλαίου είναι η ανάλυση και η κριτική συζήτηση των πρώιμων θεωριών, των σύγχρονων μοντέλων και των ερευνητικών δεδομένων σχετικά με τη θέση του πατέρα στην ανάπτυξη του παιδιού του. Στα ψυχολογικά ρεύματα του 20^{ου} αιώνα το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάζει περισσότερο στον ρόλο της μητέρας στην ανάπτυξη του παιδιού σε σχέση με αυτόν του πατέρα, είτε ως φυσική απόρροια του ιδιαίτερου βιολογικού δεσμού μητέρας-βρέφους είτε ως απόρροια των εκάστοτε κοινωνικών συνθηκών (Lamb, 2000, 2013). Κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, παρατηρήθηκαν οι πρώτες εστιασμένες προσπάθειες για να μελετηθεί σε βάθος ο ρόλος του. Έτσι, από τα τέλη του 20^{ου} έως και τις ημέρες μας έχουν πραγματοποιηθεί αρκετές έρευνες ώστε να διερευνηθούν οι επιδράσεις του πατέρα στην ανάπτυξη του παιδιού του (π.χ. Baker, 2017, 2018· Duursma, 2014· Lamb, 1977a, 1977b· MacDonald & Parke, 1984· Poon, Zeman, Miller-Slough, Sanders, & Crespo, 2017· Tamis-LeMonda, Baumwell, & Cabrera, 2013).

Στο πρώτο υποκεφάλαιο θα πραγματοποιήσουμε μια σύντομη προσέγγιση της έννοιας του πατέρα και των διαστάσεών του. Στη συνέχεια, θα αναλύσουμε τις κλασικές ψυχολογικές θεωρίες και τα σύγχρονα θεωρητικά μοντέλα αναφορικά με τη θέση του πατέρα στη ζωή του παιδιού του. Ακόμα, θα καταγράψουμε δεδομένα ερευνών σχετικά με τον ρόλο του πατέρα στην ανάπτυξη του παιδιού. Τέλος, το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με μια κριτική σύνοψη των θεωριών και των ερευνητικών δεδομένων.

2.1. Η έννοια του «πατέρα»

Η ενσάρκωση του πατρικού ρόλου αποτελεί μια καθολική εμπειρία, μια βιολογική κατάσταση, και μια πολιτισμικο-κοινωνική κατασκευή στους ανθρώπους (Griswold, 1999). Επίσης, ο πατέρας αποτελεί ένα αντικείμενο που έχει μελετηθεί από πολλούς επιστημονικούς κλάδους, προσδίδοντάς του ποικίλες διαστάσεις και ερμηνείες (π.χ. Giddens, 1999· Gillis, 2000· Gray, Parkin, & Samms-Vaughan, 2007· Julien, 1993·

Lamb, 2010· Ryrma, 1976). Αξίζει να σημειώσουμε πως οι έννοιες του πατέρα, της πατρότητας και της πατρικής φροντίδας συχνά συγχέονται λανθασμένα (Huttunen, 2006). Η έννοια του πατέρα συνδέεται με το άτομο που ενσαρκώνει την ταυτότητα αυτή· η πατρότητα προσδιορίζει τα καθήκοντα, τις ευθύνες, τις καταστάσεις και τα δικαιώματα των ατόμων που ορίζονται ως πατέρες, είτε καλοί είτε κακοί, ενώ η πατρική φροντίδα ταυτίζεται με τους όρους της μητρικής και γονικής φροντίδας, δηλαδή των πρακτικών εκείνων που ακολουθούνται για την ανατροφή και διαπαιδαγώγηση των παιδιών (Huttunen, 2006).

Αρχικά, ο όρος *πατέρας* προκύπτει ετυμολογικά από την αρχαιοελληνική λέξη *πατήρ*, -*τρός* (> *πατέρας*: αρχηγός της οικογένειας), καθώς έχει κοινή ρίζα με όλες τις γλώσσες που ανήκουν στην κατηγορία των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών (π.χ. *pater* στα Λατινικά, *pitár* στα Σανσκριτικά, *père* στα Γαλλικά, *vater* στα Γερμανικά, *padre* στα Ισπανικά, και *father* στα Αγγλικά· Μπαμπινιώτης, 2012). Όσον αφορά τις διάφορες διαστάσεις της πατρότητας, από μελέτες στις Σκανδιναβικές χώρες, οι πατέρες μπορούν να διακριθούν σε τέσσερις τύπους (βιολογικός, νόμιμος, κοινωνικός, ψυχολογικός), οι οποίοι έγκεινται στο ρόλο που διαδραματίζει εντός του οικογενειακού πλαισίου, και ιδιαίτερα στη σχέση του με το παιδί (Huttunen, 2006). Ο βιολογικός πατέρας συνδέεται με την προέλευση του παιδιού, δηλαδή είναι εκείνος που δίνει το σπέρμα για να γονιμοποιηθεί το γυναικείο ωάριο και να διαιωνιστεί το είδος. Ο νόμιμος πατέρας είναι ο άνδρας που διαθέτει τη νόμιμη πατρότητα στη ζωή του παιδιού. Επιπλέον, ο κοινωνικός πατέρας είναι εκείνος που μοιράζεται τη ζωή του με ένα παιδί, χωρίς να είναι ούτε ο βιολογικός ούτε ο νόμιμος πατέρας του, προσφέροντας του οτιδήποτε χρειάζεται για τη καθημερινή του φροντίδα. Ενώ, ο ψυχολογικός πατέρας είναι ο άνδρας που έχει αναπτύξει έναν ιδιαίτερα στενό δεσμό και σχέση με ένα παιδί, ανεξαρτήτως αν ζει μαζί του, ο οποίος όμως τείνει να λειτουργεί ως βιολογικός πατέρας του. Επιπρόσθετα, ο πατέρας και η πατρική φροντίδα διαφοροποιούνται ανάλογα με το οικογενειακό πλαίσιο (τύποι οικογένειας, όπως είναι πυρηνική οικογένεια, ύπαρξη θετού πατέρα κ.α.) στο οποίο ασκείται η πατρότητά του (Huttunen, 2006).

2.2. Κλασικές ψυχολογικές προσεγγίσεις γύρω από τον ρόλο του πατέρα

Πάρα πολλές διεπιστημονικές προσεγγίσεις, όπως αναφερθήκαμε παραπάνω, έχουν διατυπωθεί προσπαθώντας να ερμηνεύσουν την έννοια και τον ρόλο του πατέρα στην οικογένεια και στην ζωή του παιδιού του. Ωστόσο, στην παρούσα εργασία θα

εστιάσουμε στη ψυχολογική προσέγγιση. Η έννοια και ο ρόλος του πατέρα έχει διαφοροποιηθεί και μελετηθεί σε βάθος χρόνου σε σχέση με τις ραγδαίες αλλαγές που επήλθαν στην οικονομία, πολιτική, κοινωνική διάσταση του εκάστοτε πολιτισμικού πλαισίου (Gillis, 2000· Griswold, 1999· Lamb, 2013· LaRossa, 1998).

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα τα περισσότερα ψυχολογικά ρεύματα παράβλεπαν τον ρόλο του πατέρα στην ανάπτυξη του παιδιού του, δίνοντας κατά κόρον έμφαση στη δυαδική αλληλεπίδραση μεταξύ μητέρας-παιδιού. Αυτό διαφαίνεται από την εστίαση των θεωριών στη θέση της μητέρας σχετικά με την άμεση επιρροή της στο παιδί, και ελάχιστα στον ρόλο του πατέρα. Από το 1950, όπως θα δούμε παρακάτω, γίνεται μια σταδιακή μεταστροφή προς την ιδιαίτερη συμβολή του πατέρα στη ζωή του παιδιού του. Παρόλα αυτά, ο δεσμός του παιδιού με τον κάθε γονιό του είναι σημαντικός για το παιδί, καθώς εκείνο μπορεί να έχει μια θετική πορεία ανάπτυξης όταν ζει και μεγαλώνει σε ένα οικογενειακό πλαίσιο που του παρέχει αγάπη, σταθερότητα, ασφάλεια και εμπιστοσύνη, καλύπτοντάς του όλες τις ανάγκες (Sanders & Turner, 2018).

2.2.1. Η θέση του πατέρα στις ψυχοδυναμικές θεωρίες

Στην ψυχαναλυτική θεωρία του Freud, από τη γέννηση του παιδιού δίνεται βαρύτητα στον κύριο ρόλο της μητέρας στη φροντίδα του αλλά και στην ιδιαίτερη σχέση αγάπης που αναπτύσσεται μεταξύ τους (Freud, 1940/2011). Η υπόσταση και ο ρόλος του πατέρα δεν γίνεται εμφανής πριν το παιδί εισέλθει στο φαλλικό στάδιο κατά την ηλικία των 3 ετών. Κατά τη διάρκεια αυτού του σταδίου, το παιδί έρχεται αντιμέτωπο με το οιδιπόδειο σύμπλεγμα, μια κατάσταση κατά την οποία το μικρό αγόρι έλκεται ερωτικά ασυνείδητα από τον γονιό του αντίθετου φύλου (μητέρα), και συγκρούεται με τον γονιό του ίδιου φύλου (πατέρα), τον οποίο θεωρεί αντίζηλό του (Freud, 1905, 1910/2011). Το παιδί τρέφει ερωτική αγάπη για τη μητέρα, ενώ φόβο για τον πατέρα (Birns & Ben-Ner, 1988). Προς το τέλος του φαλλικού σταδίου επέρχεται η επίλυση της σύγκρουσης, η οποία είναι καθοριστικής σημασίας για την ανάπτυξή του, αφού ταυτίζεται με το γονιό του ίδιου φύλου (πατέρα), εσωτερικεύοντας τα χαρακτηριστικά του (Freud, 1924/2011). Ωστόσο σε διάφορα έργα του Freud διαφαίνεται η σημασία που έδινε στον ρόλο του πατέρα στη σχέση του με το παιδί του, χαρακτηρίζοντας τον ως προστάτη (αφού εκείνο αναζητάει την προστασία μέσα από την αγάπη του πατέρα του· Freud, 1927/2011), φροντιστή (καθώς ο πατέρας του, του παρέχει την φροντίδα από τη βρεφική ηλικία· Freud, 1909/2011) και ιδεατή φιγούρα για εκείνο (επειδή εκείνο

επιθυμεί να μοιάσει στον πατέρα του, έχοντας τον ως ιδεατό πρότυπο· Freud, 1921/2011).

Σύμφωνα με τη θεωρία της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του Erikson (1963) το άτομο διέρχεται από οχτώ σταθερά στάδια, καθένα από τα οποία εμπεριέχει μια κρίση την οποία πρέπει να επιλύσει προκειμένου να κατορθώσει να αντιμετωπίσει τις απαιτήσεις του επόμενου αναπτυξιακού σταδίου. Ο Erikson (1963) υποστήριξε πως οι γονείς, κατά βάσιν η μητέρα, θα πρέπει να είναι σε θέση να καλύπτουν τις ανάγκες του βρέφους τους, ώστε να μπορεί να αναπτύξει συναισθήματα ασφάλειας και εμπιστοσύνης, και όχι εκείνα της ανασφάλειας και της δυσπιστίας εξαιτίας της παραμέλησης (Βασικής Εμπιστοσύνης ή Δυσπιστίας). Ακόμα, καθώς μεγαλώνει το παιδί, οι γονείς, τόσο ο πατέρας όσο και η μητέρα, θα πρέπει να το στηρίζουν, να εκδηλώνουν αναγνώριση, και να δίνουν τη δυνατότητα σε αυτό να εξερευνάει το περιβάλλον του χωρίς να το περιορίζουν και να το επικρίνουν, ώστε να μπορεί να αισθάνεται ότι είναι αυτόνομο και μπορεί να αναλάβει πρωτοβουλία (Αυτονομίας ή Αμφιβολίας, Πρωτοβουλίας ή Ενοχής).

Επιπρόσθετα, η θεωρία του συναισθηματικού δεσμού που εκφράστηκε από τον Bowlby (1958) πρέσβευε πως το βρέφος αναπτύσσει, κατά το πρώτο έτος της ζωής του, ένα ιδιαίτερο συναισθηματικό δέσιμο με το άτομο που το φροντίζει, και ιδιαίτερα με τη μητέρα του. Συγκεκριμένα, τα βρέφη τείνουν να επιδιώκουν την επαφή και να αναζητούν εγγύτητα από τους σημαντικούς άλλους (μητέρα, πατέρα, γιαγιά, παππούς), με απώτερο σκοπό την κάλυψη των βιολογικών και συναισθηματικών αναγκών τους. Ο ίδιος έτεινε πως ο συναισθηματικός δεσμός που διαμορφώνεται μεταξύ μητέρας-βρέφους αποτελεί ιδιαίτερης σημασίας για την ανάπτυξη της προσωπικότητάς του (Bowlby, 1958). Όσον αφορά τη λειτουργία του πατέρα κατά την βρεφική ηλικία, θεωρούσε πως «οι πατέρες έχουν τη χρησιμότητά τους, αλλά συνήθως παίζουν δευτερεύοντα ρόλο στη μητέρα. Πρωταρχικός ρόλος τους είναι να παρέχουν συναισθηματική υποστήριξη στην μητρική φροντίδα των συζύγων τους» (Bretherton, 1992, σελ. 762).

Αξίζει, επίσης, να παραθέσουμε τη θεωρία της Mahler σχετικά με το ρόλο του πατέρα στην ανάπτυξη και στη ζωή του παιδιού του. Σύμφωνα με την Mahler (1963, 1967, 1974), η πατρική φιγούρα γίνεται σημαντική για τα παιδιά, ανεξαρτήτως φύλου, περίπου στο πρώτο μισό του δεύτερου έτους της ηλικίας τους. Η συμβολή του πατέρα σχετίζεται με τη διαδικασία αποχωρισμού-εξατομίκευσης στην οποία λειτουργεί ως διαμεσολαβητής με την εμπλοκή του σε αυτή, αφού μπορεί να βοηθήσει στην

αποτροπή της προσκόλλησης του βρέφους προς τη μητέρα του, ενισχύοντας την ανεξαρτητοποίηση και αυτονομία του στον κόσμο (Mahler, 1963, 1967, 1974· Mahler & Goslinger, 1955).

Επιπρόσθετα, ο Winnicott (1960) έδινε ιδιαίτερη σημασία στη δυαδική σχέση μητέρας-βρέφους, καθώς η μητέρα τείνει να καλύπτει τις ανάγκες του εξαρτώμενου από αυτή βρέφους. Επομένως, «το βρέφος και η μητρική φροντίδα μαζί διαμορφώνουν μια οντότητα» (Winnicott, 1960, σελ. 587). Επίσης, εστίασε στο λειτουργικό ρόλο του πατέρα, τόσο στη μητέρα όσο και στο παιδί του, αφού εκείνος φαίνεται να συμβάλει στη φυσική, συναισθηματική και ηθική υποστήριξη της μητέρας αλλά και στην προώθηση των θετικών χαρακτηριστικών του (π.χ. ζωντάνια) προς το παιδί του (Winnicott, 1987). Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Winnicott (1987), ο πατέρας παρέχοντας βοήθεια και υποστήριξη στη μητέρα, διαμορφώνει μια ιδιαίτερη σχέση με εκείνη, την οποία τείνει να αντιλαμβάνεται το βρέφος. Κατά αυτόν τον τρόπο, η στενή σχέση μεταξύ πατέρα-μητέρας φαίνεται να δίνει την αίσθηση της ασφάλειας και της σιγουριάς στο βρέφος, και να λειτουργεί ενισχυτικά στον τρόπο που εκείνο βιώνει και διαχειρίζεται τη ζωή του. Ακόμα, ο ίδιος σημείωσε πως ο πατέρας μπορεί να έχει μια ουσιαστική σχέση με εκείνο, έτσι «εάν ο πατέρας είναι εκεί και επιθυμεί να γνωρίσει το δικό του παιδί, το παιδί είναι τυχερό, και στις πιο χαρούμενες περιστάσεις ο πατέρας εμπλουτίζει ευρέως τον κόσμο του παιδιού του» (Winnicott, 1987, σελ. 116)

2.2.2. Η θέση του πατέρα σε άλλες ψυχολογικές θεωρίες

Παρόλο που οι ψυχοδυναμικές προσεγγίσεις μελέτησαν τον ρόλο του πατέρα από μια συγκεκριμένη σκοπιά, άλλες κλασικές ψυχολογικές θεωρίες δεν εστίασαν καθόλου σε εκείνον, παρά μόνο έμμεσα, μέσα από την επίδραση των γονιών ευρύτερα στην ανάπτυξη του παιδιού (π.χ. Bandura, 1977· Bronfenbrenner, 1979, 1989· Vygotsky, 1997· Wood, Bruner, & Ross, 1976).

Σύμφωνα με την θεωρία της κοινωνικο-γνωστικής ανάπτυξης του Bandura (1977), τα παιδιά μαθαίνουν από την άμεση παρατήρηση της συμπεριφοράς των άλλων ατόμων, που λειτουργούν ως πρότυπα μίμησης για εκείνα σε διάφορες καταστάσεις. Τέτοια πρότυπα μίμησης αποτελούν οι γονείς, τα αδέρφια, οι συνομήλικοι και οι εκπαιδευτικοί. Ο Bandura (1977) υποστήριζε πως οι γονείς αποτελούν την πιο σημαντική πηγή πληροφοριών για την εκμάθηση των θετικών και επιτρεπτών συμπεριφορών από το παιδί, καταλήγοντας πως η αλληλεπίδραση μεταξύ γονιού-παιδιού είναι καθοριστικής σημασίας διεργασία για την κοινωνικοποίησή του. Έτσι, οι

γονείς φαίνεται να συμβάλουν σημαντικά στην προώθηση διαφόρων διαστάσεων της ανάπτυξης των παιδιών τους (π.χ. κοινωνική και ηθική ανάπτυξη: Bandura, 1977).

Επιπλέον, στην κοινωνικο-πολιτισμική θεωρία της ανάπτυξης του Vygotsky (1997), το παιδί μαθαίνει μέσα από την κοινωνική αλληλεπίδραση με κάποιον έμπειρο καθοδηγητή. Έτσι, εάν υποθέσουμε άμεσα τους γονείς ως έμπειρους καθοδηγητές φαίνεται να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη γνωστική ανάπτυξη του παιδιού τους. Οι γονείς λειτουργώντας ως πρότυπα συμπεριφοράς και παρέχοντας λεκτικές καθοδηγήσεις στο παιδί τους (συνεργατικός διάλογος) ενισχύουν την ικανότητά τους για την επίλυση διαφόρων προβλημάτων (Ζώνη Επικείμενης Ανάπτυξης). Κατά αυτόν τον τρόπο, τα παιδιά τείνουν να εσωτερικεύουν τις πληροφορίες που λαμβάνουν, ώστε σε μετέπειτα καταστάσεις να μπορούν να ελέγχουν και να αξιολογούν την ίδια τους την απόδοση (Vygotsky, 1997). Επίσης, στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκε ο Bruner (Wood, Bruner, & Ross, 1976), ο οποίος επηρεαζόμενος από το έργο του Vygotsky (1997) διατύπωσε την θεωρία της σκαλωσιάς. Σύμφωνα με αυτή την θεωρία, τα παιδιά μαθαίνουν με την υποστήριξη και τη βοήθεια των πιο έμπειρων ενηλικών (π.χ. γονείς, εκπαιδευτικοί) με σκοπό να οδηγηθούν στην αυτοματοποιημένη μάθηση (Wood et al., 1976).

Επιπρόσθετα, η βιο-οικολογική θεωρία της ανθρώπινης ανάπτυξης του Bronfenbrenner (1979) υποστηρίζει πως τα παιδιά ζουν και αναπτύσσονται μέσα σε ένα σύνθετο σύστημα σχέσεων σε διάφορα επίπεδα του περιβάλλοντός τους, που το κάθε επίπεδο, από το μεγαλύτερο στο μικρότερο, επιδράει διαδοχικά στο επόμενο (μικροσύστημα, μεσοσύστημα, εξωσύστημα, μακροσύστημα, χρονοσύστημα: Bronfenbrenner, 1989). Το μικροσύστημα αναφέρεται στο άμεσο περιβάλλον του παιδιού, όπως είναι οι γονείς, τα αδέρφια, οι συνομήλικοι και οι εκπαιδευτικοί. Κατά τον Bronfenbrenner (1979), η επίδραση των γονιών στο παιδί τους φαίνεται να εξαρτάται σημαντικά από την επιρροή που τους ασκούν οι διάφοροι εξω-οικογενειακοί παράγοντες (οικονομικοί και κοινωνικοί παράγοντες).

2.3. Πρώιμα και σύγχρονα θεωρητικά μοντέλα για τον ρόλο του πατέρα

Όπως σημειώσαμε παραπάνω, από το 1950 εμφανίζεται μια στροφή προς τον ρόλο του πατέρα. Σύμφωνα με τον Lamb (2000), μετά το πέρας του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου, αρχίζει να σκιαγραφείται ένας ιδιαίτερος προβληματισμός γύρω από την θέση του πατέρα στη ζωή του παιδιού του, εστιάζοντας σε δυο θέματα. Το πρώτο

αναφερόταν στο πλήθος των παιδιών που ανατρέφονταν και μεγάλωναν στα ορφανοτροφεία και στα νοσοκομεία, και το δεύτερο στην απουσία του πατέρα από τη ζωή τους (π.χ. θάνατος στον πόλεμο, παραμέληση κ.α.). Το ερευνητικό ενδιαφέρον, κατά τη δεκαετία του 1970, περιορίστηκε στην παρουσία και το χρόνο που διέθετε ο πατέρας στο παιδί του (Lamb, 2000). Μετέπειτα, στα μέσα της δεκαετίας του 1980, οι ερευνητές στράφηκαν στη φύση του πατέρα σχετικά με τις ραγδαίες αλλαγές που προκλήθηκαν στην οικογενειακή ζωή, διαμορφώνοντας ευρεία μοντέλα πατρότητας (Lamb, Pleck, Charnov, & Levine, 1985). Η απότομη εμφάνιση των γυναικών στο εργασιακό χώρο, οι αλλαγές στα προγράμματα των γονέων, η απουσία των πατέρων από την οικογένεια, εξαιτίας της αύξησης των γεννήσεων χωρίς γάμο και των διαζυγίων, αποτελούν μερικές από αυτές τις αλλαγές, οι οποίες οδήγησαν στην ανάγκη για διερεύνηση της πατρικής εμπλοκής στην ανάπτυξη, τη ζωή και την ευημερία του παιδιού (Cabrera, Tamis-LeMonda, Bradley, Hofferth, & Lamb, 2000· Fagan, Day, Lamb, & Cabrera, 2014).

Από τα πρώτα θεωρητικά μοντέλα που αναπτύχθηκαν για την ερμηνεία της πατρικής εμπλοκής στην ανάπτυξη και στην ζωή του παιδιού, αποτελεί εκείνο του Lamb και των συνεργατών του (1985). Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, η πατρική εμπλοκή υποστυλώνεται από τρία στοιχεία, την *αλληλεπίδραση-εμπλοκή* (την αλληλεπίδραση που έχει ο πατέρας με το παιδί του μέσα από δραστηριότητες που σχετίζονται με τη φροντίδα και τη μάθηση), τη *διαθεσιμότητα* (τον χρόνο που παρέχει ο πατέρας στο παιδί του, περιλαμβάνοντας ή όχι ουσιαστική αλληλεπίδραση), και την *υπευθυνότητα* (την ευθύνη που έχει ο πατέρας για τη διασφάλιση της κάλυψης των αναγκών του παιδιού του) (Lamb et al., 1985).

Κατά τον Pleck (2010), το στοιχείο της εμπλοκής του πατέρα απασχόλησε ιδιαίτερα τους ερευνητές που ασχολήθηκαν με την πατρότητα, οι οποίοι εστίαζαν στον χρόνο αλληλεπίδρασης του πατέρα με το παιδί του, και όχι στην ποιότητά της. Στη συνέχεια, οι έρευνες εστιάστηκαν στην πατρική εμπλοκή συνδυαστικά με τις διαστάσεις της ζεστασιάς, της αποκριτικότητας και του ελέγχου, αλλά σε σχέση με τις γονικές πρακτικές (δημοκρατικός τύπος). Ακόμα, το μοντέλο των Lamb και συνεργατών του (1985) δεν βασιζόταν σε κάποιο θεωρητικό πλαίσιο. Ως απάντηση, ο Pleck στηριζόμενος στις παραπάνω ερευνητικές προσπάθειες αλλά και στις θεωρητικές προσεγγίσεις των Bronfenbrenner (1986) και Coleman (1988), πρότεινε ένα αναθεωρημένο μοντέλο σχετικά με τη πατρική εμπλοκή. Αυτό το μοντέλο *απαρτιζόταν* από πέντε στοιχεία, τρία βασικά και δυο επιμέρους. Τα πρώτα τρία στοιχεία συνιστούν

οι θετικές δραστηριότητες εμπλοκής (οι δραστηριότητες στις οποίες εμπλέκεται ο πατέρας με το παιδί του με κύριο σκοπό την ενίσχυση της θετικής του ανάπτυξης), η ζεστασιά και η αποκριτικότητα (ο βαθμός εκδήλωσης ζεστασιάς και ανταπόκρισης στις ανάγκες του παιδιού του) και ο έλεγχος (ο βαθμός επίβλεψης και έκφρασης αποφάσεων που σχετίζονται με τη ζωή του παιδιού). Επιπλέον, τα επιμέρους δυο στοιχεία, είναι εκείνα της έμμεσης φροντίδας (η φροντίδα που παρέχεται στο παιδί χωρίς να υπάρχει αλληλεπίδραση, όπως η παροχή ειδών φροντίδας καθώς και η προώθηση κοινωνικών σχέσεων, π.χ. παιδί-ομήλικοι) και της διεργασίας της ευθύνης (η πατρική επίβλεψη γύρω από την πλήρη κάλυψη των αναγκών του παιδιού όσον αφορά τα παραπάνω τέσσερα στοιχεία) (Pleck, 2010).

Οι Cabrera, Fitzgerald, Bradley και Roggman (2007, 2014) επικεντρώθηκαν στα κενά των προηγούμενων μοντέλων (π.χ. Lamb et al., 1985· Palkovitz, 2002· Pleck, 2010), υποστηρίζοντας πως δεν αποτελούσαν συνεκτικά θεωρητικά μοντέλα πάνω στα οποία θα μπορούσαν να βασιστούν οι μελλοντικές έρευνες γύρω από τις επιδράσεις της πατρικής εμπλοκής στην ανάπτυξη του παιδιού του. Έτσι, πρότειναν το αναπτυξιακό, ευρετικό μοντέλο της δυναμικής της γονικής συμπεριφοράς και επίδρασης στα παιδιά διαχρονικά. Το μοντέλο αυτό στηρίχθηκε στις θεωρητικές ιδέες της οικολογικής θεωρίας του Bronfenbrenner (1995) και του εξελικτικού μοντέλου του Belsky (1984), για να απεικονίσει τους τρόπους με τους οποίους οι πατέρες μπορούν να επηρεάσουν, είτε άμεσα είτε έμμεσα, την ανάπτυξη των παιδιών τους από τη βρεφική έως εφηβική ηλικία (Cabrera et al., 2014). Το συγκεκριμένο μοντέλο αναπτύχθηκε περαιτέρω, από τους ίδιους ερευνητές το 2014, με σκοπό να συμπεριλάβουν σε αυτό πολύπλοκα δυναμικά συστήματα εννοιών αλλά και διεργασιών με αμφίδρομες συναλλαγές μέσα στις οποίες ενσωματώνονται οι αλληλεπιδράσεις γονιού-παιδιού (κατά κόρον πατέρα-παιδιού) που αλλάζουν με την πάροδο του χρόνου. Σύμφωνα με τις Cabrera, Volling και Barr (2018), το διευρυμένο μοντέλο προσφέρει ένα θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο παρατηρούνται αλλαγές διαχρονικά (π.χ. στους γονείς, στα παιδιά). Επιπρόσθετα, σύμφωνα με αυτό οι συμπεριφορές που εκδηλώνονται από τον πατέρα συνδέονται, άμεσα και έμμεσα, με τις συμπεριφορές του παιδιού σε αλληλεπίδραση με άλλες οικογενειακές σχέσεις και άλλους παράγοντες (εντός του οικογενειακού πλαισίου ή όχι) (Cabrera et al., 2018· Cabrera et al., 2014).

2.4. Εμπειρικά δεδομένα: Ο ρόλος του πατέρα στην ανάπτυξη του παιδιού του

Ένα πλήθος ερευνών έχει διενεργηθεί γύρω από την επίδραση του πατρικού ρόλου στην ανάπτυξη του παιδιού, υπογραμμίζοντας όλο και περισσότερο την ιδιαίτερη συμβολή της αλληλεπίδρασης πατέρα-παιδιού στις διάφορες διαστάσεις αυτής, όπως είναι η γνωστική, η γλωσσική, συναισθηματική και κοινωνική ανάπτυξη (Keown et al., 2018).

2.4.1. Γνωστική ανάπτυξη

Αρχικά, η γνωστική ανάπτυξη αναφέρεται στην ανάπτυξη των γνωστικών λειτουργιών του ατόμου, δηλαδή στις ικανότητες που σχετίζονται με το πώς το άτομο μαθαίνει, θυμάται, αντιλαμβάνεται και επιλύει προβλήματα και οι οποίες «περιλαμβάνουν διαστάσεις της αντίληψης, της μνήμης, της μάθησης, της προσοχής, της λήψης αποφάσεων, και των γλωσσικών ικανοτήτων» (Kiely, 2014, σελ. 975). Οι συγκεκριμένες λειτουργίες φαίνεται να αναπτύσσονται με ταχύτερους ρυθμούς κατά την παιδική ηλικία που ο εγκέφαλος των παιδιών είναι ιδιαίτερα εύπλαστος και μέσα από την αλληλεπίδραση των παιδιών με τους γονείς, τα αδέρφια και τους συνομηλίκους τους (Shonkoff, Phillips, & National Research Council, 2000). Επομένως, όσον αφορά την επίδραση της πατρικής εμπλοκής στα γνωστικά αποτελέσματα του παιδιού, υπάρχουν ερευνητικά δεδομένα τα οποία επιβεβαιώνουν τη συσχέτισή τους κατά την πρώιμη παιδική ηλικία (Baker, 2017, 2018· Coley, Lewin-Bizan, & Carrano, 2011· Duursma, 2014· Fagan & Lee, 2012· Jeynes, 2015· McWayne, Downer, Campos, & Harris, 2013).

Ειδικότερα, έρευνες έχουν δείξει ότι ορισμένες διαστάσεις της πατρικής εμπλοκής, όπως είναι θετικές διαστάσεις της γονικής φροντίδας (π.χ. ζεστασιά, αποκριτικότητα· Coley et al., 2011· McWayne et al., 2013), και η συχνότητα εμπλοκής σε θετικές δραστηριότητες (π.χ. ανάγνωση βιβλίων, παιχνίδι, διδασκαλία· McWayne et al., 2013) τείνουν να προωθούν τις γνωστικές ικανότητες των παιδιών (π.χ. ικανότητα γραφής και ανάγνωσης, ακαδημαϊκή ικανότητα). Για παράδειγμα, η διαχρονική έρευνα της Duursma (2014) εξέτασε τις πατρικές και μητρικές επιδράσεις της ανάγνωσης βιβλίου στα γνωστικά αποτελέσματα (γλωσσική ανάπτυξη και ανάπτυξη γραμματισμού) των παιδιών στους 14, 24, 36 και 60 μήνες της ηλικίας τους. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως οι μητέρες τείνουν να διαβάζουν συχνότερα στα παιδιά τους συγκριτικά με τους πατέρες, ωστόσο η πατρική ανάγνωση κατά τους 24 και 36

μήνες συνδέεται θετικά με τα γνωστικά αποτελέσματα του παιδιού κατά τους 36 μήνες της ηλικίας του. Ακόμα, ευρήματα ερευνών έχουν επισημάνει πως η εθνικότητα και κοινωνικο-οικονομική κατάσταση του πατέρα άλλοτε συνδέονται θετικά με την επίδραση της πατρικής εμπλοκής στα γνωστικά αποτελέσματα των παιδιών (Baker, 2017· Cabrera, Hofferth, & Chae, 2011· Jeynes, 2015) και άλλοτε αρνητικά (Baker, 2018· McBride, Dyer, & Laxman, 2013), γεγονός που υποδηλώνει πως πρέπει να διενεργηθούν περισσότερες μελέτες γύρω από την επίδραση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του πατέρα (π.χ. κοινωνικο-οικονομική κατάσταση, εθνικότητα) στη γνωστική ανάπτυξη του παιδιού του.

Αξίζει να σημειώσουμε πως υπάρχουν έρευνες που έχουν εστιάσει στη συνεισφορά της αλληλεπίδρασης πατέρα-παιδιού στην ανάπτυξη της εκτελεστικής λειτουργίας του παιδιού (Lucassen et al., 2015· Meuwissen & Carlson, 2015· Towe-Goodman et al., 2014). Η εκτελεστική λειτουργία είναι μια σημαντική διάσταση της γνωστικής ανάπτυξης του ατόμου, η οποία περιλαμβάνει γνωστικές διεργασίες που είναι απαραίτητες για τον έλεγχο της συμπεριφοράς, όπως είναι η γνωστική αναστολή, ο ανασταλτικός έλεγχος, η μνήμη εργασίας και η γνωστική ευελιξία (Keown et al., 2018· Kiely, 2014). Πιο συγκεκριμένα, τα αποτελέσματα μελετών έχουν δείξει ότι οι πατέρες που υιοθετούν θετικές-ανατροφικές πρακτικές, που βασίζονται στην ευαισθησία και την υποστήριξη, φαίνεται να προβλέπουν την ανάπτυξη της εκτελεστικής λειτουργίας του παιδιού τους (Towe-Goodman et al., 2014). Αντιθέτως, οι πατέρες που είναι λιγότερο ευαίσθητοι και υιοθετούν πιο αυστηρές γονικές πρακτικές στα παιδιά τους, τείνουν να συνδέονται αρνητικά με την προώθηση της εκτελεστικής λειτουργίας εκείνων (π.χ. ανασταλτικός αυτο-έλεγχος, ευελιξία· Lucassen et al., 2015).

2.4.2. Γλωσσική ανάπτυξη

Η πλειοψηφία των ερευνών γύρω από τη συνεισφορά των γονιών στην γλωσσική ανάπτυξη του παιδιού επικεντρώθηκε στις παρατηρήσεις των αλληλεπιδράσεων μεταξύ μητέρας-παιδιού, διαμορφώνοντας ένα ερευνητικό κενό στον ρόλο του πατέρα στην πρώιμη γλωσσική ανάπτυξη (Tamis-LeMonda et al., 2013). Η Tamis-LeMonda και οι συνεργάτες της (2013) αξιολογώντας τις έρευνες γύρω από τον ρόλο του πατέρα στην πρώιμη γλωσσική ανάπτυξη του παιδιού του διατύπωσαν ορισμένα ερευνητικά ερωτήματα για την βαθύτερη θεωρητική κατανόηση αυτού.

Το ένα ερώτημα αφορά του τρόπους με τους οποίους ο πατέρας επιδράει στη γλωσσική ανάπτυξη του παιδιού του. Συγκεκριμένα, ο πατέρας μπορεί να συμβάλει άμεσα στη γλωσσική ανάπτυξη του παιδιού του μέσα από την αλληλεπίδραση με εκείνο (ευαίσθητη και υποστηρικτική αλληλεπίδραση· Shannon et al., 2002· Tamis-LeMonda, Shannon, Cabrera, & Lamb, 2004) και μέσα από την εμπλοκή του σε από κοινού δραστηριότητες, όπως είναι η ανάγνωση βιβλίων (Duursma, 2014). Ακόμα, ο πατέρας μπορεί να επηρεάζει τη γλωσσική ανάπτυξη του παιδιού του με έμμεσους τρόπους. Οι πατέρες που τείνουν να έχουν θετικές σχέσεις με τις μητέρες των παιδιών τους, εργάζονται, είναι μορφωμένοι και ικανοί να στηρίζουν οικονομικά την οικογένειά τους (επιδράσεις στη σχέση μητέρας-παιδιού), πιθανόν να επιδρούν θετικά στην ανάπτυξη του παιδιού τους (Tamis-LeMonda et al., 2013). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η διαχρονική έρευνα της Tamis-LeMonda και των συνεργατών της (2004), οι οποίοι μελέτησαν την επίδραση της πατρικής και μητρικής εμπλοκής στη γλωσσική και γνωστική ανάπτυξη παιδιών 2 και 3 ετών. Η έρευνα έδειξε ότι η υποστηρικτική πατρική φροντίδα κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού στους 24 και 36 μήνες της ηλικίας του παιδιού λειτουργεί προβλεπτικά ως προς τη γλωσσική ανάπτυξή του. Επίσης, δημογραφικοί παράγοντες όπως είναι το μορφωτικό επίπεδο, το εισόδημα και η οικογενειακή κατάσταση του πατέρα συσχετίζονταν σημαντικά με την ποιότητα των εμπλοκών μητέρας-παιδιού (Tamis-LeMonda et al., 2004). Επιπρόσθετα, οι πατέρες μπορούν να ενισχύουν τη γλωσσική ανάπτυξη του παιδιού τους παρέχοντας τους πόρους που είναι απαραίτητοι για την ευρύτερη ανάπτυξή τους, όπως είναι ένα ασφαλές περιβάλλον (στέγη), υγιεινό φαγητό, πρόσβαση στο σχολείο και βιβλία (Tamis-LeMonda et al., 2013).

Ένα άλλο ερώτημα αναφέρεται στο αν οι πατέρες και οι μητέρες προωθούν με παρόμοιους ή διαφορετικούς τρόπους τη γλωσσική ανάπτυξη και τη μάθηση των παιδιών τους. Οι έρευνες που έχουν διενεργηθεί προκειμένου να συγκρίνουν την πατρική και μητρική γλώσσα ως προς τα γλωσσικά αποτελέσματα του παιδιού, δείχνουν αμφιλεγόμενα αποτελέσματα. Μελέτες έχουν δείξει πως οι γλωσσικές αλληλεπιδράσεις των πατέρων με τα παιδιά τους, τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά (π.χ. σαφής καθοδήγηση, διάρκεια ομιλίας, επαναλήψεις και επεκτάσεις των εκφωνήσεων των παιδιών, θέματα συζήτησης· Christofaro & Tamis-LeMonda, 2008· Gleason, 1975· Golinkoff & Ames, 1979· Rowe, Coker, & Pan, 2004) δεν διαφέρουν συγκριτικά με εκείνες των μητέρων. Υπάρχουν, ωστόσο, μελέτες που έχουν δείξει πως η γλώσσα την οποία χρησιμοποιούν οι πατέρες στα παιδιά τους διαφέρει ως προς τα παραπάνω

χαρακτηριστικά από εκείνη των μητέρων (π.χ. συχνότητα και έκταση ομιλίας και συζητήσεων γονιού, συναισθηματική ομιλία), αναδεικνύοντας τη μεγαλύτερη επίδραση στα παιδιά, ως προς τη γλώσσα, των μητέρων έναντι των πατέρων (Ely, Berko, Gleason, MacGibbon, & Zaretsky, 2001· LaBounty, Wellman, Olson, Lagattuta, & Liu, 2008). Οι πατέρες, όμως, φαίνεται να χρησιμοποιούν πιο περίπλοκο και απαιτητικό λόγο στα παιδιά τους σε σχέση με τις μητέρες, καθώς αυτός τείνει να περιλαμβάνει περισσότερες οδηγίες, προστακτικές, απαιτήσεις για διευκρίνιση, ερωτήσεις ανοικτού και κλειστού τύπου και εκφωνήσεις χωρίς σημασία (βλ. Tamis-LeMonda et al., 2013). Ακόμα, υπάρχουν έρευνες που υποστηρίζουν ότι ο λόγος των πατέρων είναι ελάχιστα προσαρμοσμένος στα παιδιά συγκριτικά με τις μητέρες, όπως ακριβώς συμβαίνει με τον λόγο που απευθύνουν τα ξένα προς αυτά άτομα εκτός του οικογενειακού περιβάλλοντος (βλ. Abkarian, Dworkin, & Abkarian, 2003). Έτσι, βάσει των παραπάνω, διατυπώθηκε η άποψη πως ο πατέρας μπορεί να αποτελέσει γέφυρα μεταξύ του παιδιού και του εξωτερικού κόσμου, αφού παρέχει στο παιδί του εμπειρίες ώστε να είναι σε θέση να προσαρμόσει τον λόγο του για να μοιράζεται το νόημα σε συνομιλίες με άλλα άτομα (βλ. Abkarian et al., 2003). Αξίζει να υπογραμμίσουμε τη θέση της Tamis-LeMonda και των συνεργατών της (2013), ότι η υπόθεση της γέφυρας διατυπώθηκε κατά την περίοδο της δεκαετίας του 1970 που οι ρόλοι του πατέρα και της μητέρας ήταν περισσότερο περιορισμένοι σε σχέση με την εποχή μας.

Επίσης, ένα άλλο ερώτημα αφορά τις άμεσες επιδράσεις του πατέρα στη γλώσσα του παιδιού του, όπως είναι οι διαστάσεις της γλώσσας του πατέρα (π.χ. γλωσσική ποικιλία), οι διαστάσεις της πατρικής γονικής φροντίδας (π.χ. ευαισθησία, υποστήριξη) και ο βαθμός εμπλοκής σε διάφορες δραστηριότητες μάθησης (π.χ. ανάγνωση βιβλίου· Tamis-LeMonda et al., 2013). Αρχικά, έρευνες έχουν δείξει πως η πατρική ευαισθησία και υποστήριξη προωθεί τη γνωστική και γλωσσική ανάπτυξη των παιδιών, καθώς οι πατέρες που ανταποκρίνονται με ευαισθησία και υποστήριξη στα σήματα των παιδιών τους, τείνουν να τα τροφοδοτούν με ευκαιρίες που τα καθιστούν ικανά να ενεργούν με τρόπους που οδηγούν στην ανάπτυξη των ικανοτήτων τους (Shannon et al., 2002· Tamis-LeMonda et al., 2004· Tamis-LeMonda & Baumwell, 2011). Επιπλέον, η γλώσσα του πατέρα φαίνεται να συνεισφέρει στην γλώσσα του παιδιού του. Ευρήματα μελετών έχουν παρουσιάσει πως οι πατέρες που έχουν ποικίλο λεξιλόγιο και μέση διάρκεια εκφωνήσεων μπορεί να προβλέπουν τη γλωσσική ανάπτυξη των παιδιών τους (π.χ. επικοινωνιακές ικανότητες, εκφραστική γλώσσα, λεξιλόγιο παιδιού· Baker, Vernon-Feagans, & The Family Life Project Investigators,

2015· Pancsofar, Vernon-Feagans, & The Family Life Project Investigators, 2010). Τέλος, όπως αναφερθήκαμε παραπάνω, οι πατέρες που εμπλέκονται σε δραστηριότητες μάθησης με το παιδιά τους (π.χ. ανάγνωση βιβλίων και ιστοριών, διήγηση ιστοριών, ερμηνεία τραγουδιών) τείνουν να προωθούν τα γλωσσικά και γνωστικά επιτεύγματα των παιδιών τους (π.χ. Duursma, 2014· McFadden, Tamis-LeMonda, & Cabrera, 2011).

2.4.3. Συναισθηματική ανάπτυξη

Οι έρευνες που πραγματοποιήθηκαν γύρω από την συνεισφορά των γονιών στην συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών στηρίχθηκαν στις γονικές πρακτικές που σχετίζονται με το συναίσθημα, οι οποίες στην πλειοψηφία τους επικεντρώθηκαν στον ρόλο της μητέρας (Keown et al., 2018). Ωστόσο, ερευνητές έχουν διατυπώσει την υπόθεση πως τόσο η πατρική όσο και μητρική φροντίδα επιδράει εξίσου στην ανάπτυξη του παιδιού στα πλαίσια του οικογενειακού περιβάλλοντος (Shewark & Blandon, 2015).

Εστιάζοντας στις έρευνες σχετικά με την επίδραση του πατέρα στη συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού του, μελέτες έχουν δείξει πως οι πατέρες φαίνεται να διαδραματίζουν ιδιαίτερο ρόλο στην κοινωνικοποίηση του συναισθήματος των παιδιών τους (Keown et al., 2018). Πιο συγκεκριμένα, στην έρευνα των McElwain, Halberstadt και Volling (2007), εξετάστηκαν οι αναφερόμενες αντιδράσεις μητέρων και πατέρων στα αρνητικά συναισθήματα των παιδιών τους ηλικίας 5 έως 6 ετών. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως οι πατρικές υποστηρικτικές αντιδράσεις στα αρνητικά συναισθήματα των παιδιών τους σχετίζονται με την κατανόηση του συναισθήματος των παιδιών. Παρόλα αυτά, άλλες έρευνες έχουν επισημάνει πως οι πατέρες είναι λιγότερο υποστηρικτικοί (Nelson, O'Brien, Blankson, Calkins, & Keane, 2009) και εμφανίζουν ελάχιστες πιθανότητες στο να παρέχουν αντιδράσεις κοινωνικοποίησης (π.χ. καθοδήγηση συναισθήματος· Cassano, Perry-Parrish, & Zeman, 2007· Zeman, Perry-Parrish, & Cassano, 2010) στα αρνητικά συναισθήματα των παιδιών τους σε σχέση με τις μητέρες.

Επιπρόσθετα, υπάρχουν έρευνες που επικεντρώθηκαν στις μοναδικές επιδράσεις της μητέρας και του πατέρα στην συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού τους (Poon et al., 2017). Για παράδειγμα, η έρευνα της Poon και των συνεργατών της (2017) προσπάθησε να αξιολογήσει τις επιδράσεις (μεμονωμένες, αλληλεπιδραστικές) των πατρικών και μητρικών στρατηγιών κοινωνικοποίησης του συναισθήματος της

θλίψης σε σχέση με την ψυχοκοινωνική λειτουργία του παιδιού. Τα αποτελέσματα της έδειξαν ότι η μεμονωμένη γονική επίδραση (ένας υποστηρικτικός γονιός) συνδέεται θετικά με την καλύτερη ψυχοκοινωνική λειτουργία των κοριτσιών, ενώ οι αλληλεπιδραστικές γονικές επιδράσεις (ένας υποστηρικτικός γονιός και ένας αδιάφορος· π.χ. μητέρα με ελάχιστη θετική αντιδραστικότητα και πατέρα με υψηλή αρνητική αντιδραστικότητα) σχετίζονται θετικά με την κοινωνική ικανότητα των αγοριών.

Επίσης, υπάρχουν δεδομένα ερευνών, όπως είναι η έρευνα της van der Pol και των συνεργατών της (2016), που αποδεικνύουν τη διαμεσολαβητική επίδραση της συναισθηματικής ομιλίας των γονιών στις συσχετίσεις μεταξύ των γονικών ψυχοπαθολογικών συμπτωμάτων και της κοινωνικό-συναισθηματικής ανάπτυξης του παιδιού. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν πως οι πατέρες που εμφανίζουν προβλήματα εσωτερίκευσης φαίνεται να κάνουν πιο περίπλοκες συζητήσεις σε σχέση με εκείνες μεταξύ μητέρας-παιδιού γύρω από τα αρνητικά συναισθήματα κατά το 3 έτος της ηλικίας, γεγονός που αντανακλάται στην κοινωνικο-συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών, καθώς φαίνεται να εμφανίζουν προβλήματα εσωτερίκευσης ένα χρόνο αργότερα (van der Pol et al., 2016).

2.4.4. Κοινωνική ανάπτυξη

Οι έρευνες που ασχολήθηκαν με τη συμβολή του πατέρα στην κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού, και ειδικότερα στην κοινωνική ικανότητα και στη διαμόρφωση σχέσεων με τους συνομηλίκους, επικεντρώθηκαν στην επίδραση της ποιότητας της σχέσης πατέρα-παιδιού και στους διάφορους ρόλους που αναλαμβάνει ο πατέρας (π.χ. εκπαιδευτής, συμβουλευτικός, καθοδηγητικός· Leidy, Schofield, & Parke, 2013).

Όσον αφορά την επίδραση της ποιότητας της σχέσης πατέρα-παιδιού στις σχέσεις των παιδιών με τους συνομηλίκους τους, διακρίνονται δυο ερευνητικές κατευθύνσεις ως προς τη συμβολή της διαμόρφωσης συναισθηματικού δεσμού και την αλληλεπίδραση πατέρα-παιδιού κυρίως κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού (Leidy et al., 2013).

Από τις πιο σημαντικές διαστάσεις της κοινωνικο-συναισθηματικής ανάπτυξης του ατόμου αποτελεί ο συναισθηματικός δεσμός που αναπτύσσει με τους σημαντικούς άλλους (π.χ. γονείς· Lamb & Lewis, 2013). Οι πρώτες μελέτες γύρω από τον συναισθηματικό δεσμό, όπως αναφερθήκαμε παραπάνω, είχαν ως κεντρική φιγούρα προσκόλλησης τη μητέρα (Bowlby, 1958, 1969). Έτσι, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας

του 1970 άρχισαν να πραγματοποιούνται έρευνες προκειμένου να αναδείξουν τον ρόλο του πατέρα ως φιγούρα προσκόλλησης (Lamb, 1977a, 1977b), τα ευρήματα των οποίων έδειξαν πως τα βρέφη έως την ηλικία των 2 ετών τείνουν να διαμορφώνουν συναισθηματικό δεσμό και με τους δύο γονείς τους. Παρότι οι μητέρες φαίνεται να περνάνε περισσότερο χρόνο με τα παιδιά τους σε σχέση με τους πατέρες (Lamb & Lewis, 2013), η ποιότητα της αλληλεπίδρασης τείνει να επιδράει ουσιαστικότερα στη διαμόρφωση του συναισθηματικού δεσμού και όχι η ποσότητα του χρόνου που προσφέρεται σε εκείνα (Ainsworth, 1969). Επίσης, ερευνητές έχουν δείξει πως η πατρική ευαισθησία (Lucassen et al., 2011) και η αποκριτικότητα αποτελούν ζωτικής σημασίας παράγοντες στη διαμόρφωση ασφαλούς συναισθηματικού δεσμού, καθώς τα βρέφη τείνουν να προσκολλώνται στα άτομα εκείνα που ανταποκρίνονται άμεσα στις ανάγκες και τα σήματά τους (Lamb & Lewis, 2013). Σύμφωνα με τους Lamb και Lewis (2013), τα παιδιά που αναπτύσσουν ασφαλή συναισθηματικό δεσμό και με τους δυο γονείς τους μπορεί να εμφανίζουν υψηλότερη προσαρμοστικότητα. Παρόλα αυτά, οι μελέτες που έχουν διενεργηθεί γύρω από τις επιδράσεις του συναισθηματικού δεσμού μεταξύ πατέρα-παιδιού είναι ελάχιστες συγκριτικά με εκείνες του συναισθηματικού δεσμού μεταξύ μητέρας-παιδιού (Lamb & Lewis, 2013).

Επιπλέον, αρκετές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν γύρω από την επίδραση της ποιότητας της σχέσης πατέρα-παιδιού στις σχέσεις του παιδιού με τους συνομηλίκους του επικεντρώθηκαν στις συσχετίσεις μεταξύ της ποιότητας της σχέσης πατέρα-παιδιού (π.χ. φυσικό παιχνίδι) και στα κοινωνικά αποτελέσματα του παιδιού (Leidy et al., 2013). Για παράδειγμα, η έρευνα των MacDonald και Parke (1984), στην οποία αξιολόγησαν τη σχέση του πατρικού και μητρικού παιχνιδιού και της κοινωνικής ικανότητας παιδιών 3-4 ετών, έδειξε πως η πατρική κατευθυντικότητα (π.χ. χαμηλά ποσοστά παροχής οδηγιών) και η συχνή εμπλοκή σε φυσικό παιχνίδι συνδέεται θετικά με την κοινωνική ικανότητα του παιδιού. Ωστόσο, ορισμένες έρευνες έχουν υπογραμμίσει το διαμεσολαβητικό ρόλο της ποιότητας της σχέσης πατέρα-παιδιού στη σχέση μεταξύ του πατρικού φυσικού παιχνιδιού και των μετέπειτα σχέσεων του παιδιού με τους συνομηλίκους του, αποδεικνύοντας πως οι πατέρες που είναι λιγότερο κυριαρχικοί και εμπλέκονται συχνότερα σε φυσικό παιχνίδι (π.χ. σκληρό παιχνίδι), τείνουν να έχουν παιδιά με υψηλά ποσοστά φυσικής επιθετικότητας και αρνητικής ρύθμισης του συναισθήματος κατά τη προσχολική ηλικία (Flanders et al., 2010). Μέσω του φυσικού παιχνιδιού μεταξύ πατέρα-παιδιού φαίνεται να ενισχύονται τα κοινωνικά αποτελέσματά του, στο πλαίσιο που ο πατέρας είναι ικανός να θέτει όρια σχετικά με

το βαθμό εκδήλωσης και αποδοχής των σκληρών συμπεριφορών (Keown et al., 2018). Ακόμα, ευρήματα μελετών έχουν δείξει πως διαμεσολαβητικοί παράγοντες του παιδιού, όπως είναι οι ικανότητες διαχείρισης και ρύθμισης του συναισθήματος, η ρύθμιση της προσοχής και μοντέλα γνωστικής αναπαράστασης, πιθανόν να συμβάλουν στη σύνδεση της αλληλεπίδρασης πατέρα-παιδιού με την κοινωνική ικανότητά του (Flanders et al., 2010· Leidy et al., 2013).

Μέσα από τη βιβλιογραφία φαίνεται πως η σχέση πατέρα-παιδιού τείνει να έχει έμμεση επίδραση στην κοινωνική ικανότητα του παιδιού, καθώς ο στόχος των γονιών δεν είναι πάντοτε εστιασμένος στην προώθηση των σχέσεων του παιδιού με τους συνομηλίκους του. Ωστόσο, οι πατέρες μπορούν να επηρεάσουν με πιο άμεσο τρόπο τις σχέσεις των παιδιών τους με τους συνομηλίκους τους, αναλαμβάνοντας διάφορους ρόλους ως εκπαιδευτές, καθοδηγητές και σύμβουλοι (Leidy et al., 2013). Πιο συγκεκριμένα, έρευνες παρουσιάζουν δεδομένα που δείχνουν πως οι γονείς που συμβουλεύουν, επιβλέπουν και παρέχουν κοινωνικές ευκαιρίες (π.χ. εξωσχολικές δραστηριότητες) στα παιδιά τους τείνουν να προβλέπουν την κοινωνική ικανότητά τους στην προσχολική και μέση παιδική ηλικία (Bhavnagri & Parke, 2001· McDowell & Parke, 2009· Parke & O' Neil, 2000). Σύμφωνα με τη διαχρονική μελέτη των McDowell και Parke (2009) αξιολογήθηκαν και επανεξετάστηκαν ένα χρόνο αργότερα οι αμφίδρομες συναλλαγές μεταξύ των γονικών συμπεριφορών και των σχέσεων του παιδιού με τους συνομηλίκους του. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν πως η αλληλεπίδραση πατέρα-παιδιού και η παροχή πατρικών συμβουλών και ευκαιριών στο παιδί προβλέπουν την κοινωνική ικανότητα του παιδιού αλλά και την κοινωνική αποδοχή του ένα χρόνο αργότερα. Αξίζει να σημειώσουμε πως οι παραπάνω επιδράσεις δεν λειτουργούν ανεξάρτητα, αλλά από κοινού προβλέπουν αποτελεσματικότερα την κοινωνική ικανότητα του παιδιού (Leidy et al., 2013).

Συνοψίζοντας, στο παρόν κεφάλαιο παραθέσαμε δεδομένα γύρω από την έννοια του πατέρα, καθώς εμβαθήναμε στις κλασικές ψυχολογικές θεωρίες, στα σύγχρονα θεωρητικά μοντέλα και στα ερευνητικά δεδομένα σχετικά με τη θέση του στη ζωή του παιδιού του. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα παρατηρήσαμε πως ο ρόλος του πατέρα βρισκόταν στο περιθώριο από τις κλασικές ψυχολογικές θεωρίες, εστιάζοντας περισσότερο στον ρόλο και τη συνεισφορά της μητέρας στο παιδί της. Αυτό πιθανόν να οφείλεται στο κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο της εποχής, αφού ο θεσμός της οικογένειας έτεινε να διατηρεί τον παραδοσιακό του χαρακτήρα. Έτσι, ο πατέρας κατείχε τον ρόλο του «βιοπαλαιστή» της οικογένειας, ενώ η μητέρα στρεφόταν

εξολοκλήρου στη φροντίδα των παιδιών της (Giddens, 1999). Ωστόσο οι ψυχοδυναμικές θεωρίες φαίνεται πως έθεσαν τις βάσεις για τη μελέτη του ιδιαίτερου ρόλου του πατέρα στη ζωή του παιδιού του. Σύμφωνα με τις θέσεις των σχετικών θεωριών προτείνεται πως ο πατέρας συμβάλει έμμεσα στην ανάπτυξη του παιδιού του. Αρχικά, μέσα από τη σχέση πατέρα-παιδιού, το παιδί τείνει να βιώνει την αγάπη και την τρυφερότητα του πατέρα του (προστάτης, υποστηρικτής-φροντιστής) αλλά και την ισχύ που κατέχει (τιμωρητικός, περιοριστικός-εξουσία ευνουχισμού), οδηγώντας το, κατά αυτόν τον τρόπο να εσωτερικεύει τις αξίες του (Freud, 1905, 1909, 1910, 1921, 1924, 1927). Επίσης, ο ίδιος μπορεί να λειτουργήσει ως διαμεσολαβητής για την αποφυγή της προσκόλλησης του βρέφους προς τη μητέρα (Mahler, 1963, 1967, 1974· Mahler & Goslinger, 1955) αλλά και ως υποστηρικτής τόσο της μητέρας σε ατομικό επίπεδο όσο και στη σχέση της με το βρέφος (Bowlby, 1958, Bretherton, 1992, Winnicott, 1987). Παρόλα αυτά, ο πατέρας μπορεί να συμβάλει θετικά στην ανάπτυξη του παιδιού του, όπως και η μητέρα (Erikson, 1963). Αναφορικά με τα παραπάνω μπορούμε να υποστηρίξουμε πως οι ψυχοδυναμικές θεωρίες παρότι δεν περιέγραψαν και ανέλυσαν σε βάθος τον ρόλο του πατέρα, δεν τον παραγκώνισαν πλήρως. Αντιθέτως, άλλες κλασικές ψυχολογικές θεωρίες, όπως των Bandura (1977), Vygotsky (1997), Wood και των συνεργατών του (1976) και Bronfenbrenner (1979) δεν επικεντρώθηκαν στη θέση του πατέρα, *per se*, αλλά μας παρουσίασαν έμμεσες θέσεις σχετικά με την επίδραση της οικογένειας στην ανάπτυξη του παιδιού. Συνεπώς, οι κλασικές ψυχολογικές θεωρίες φαίνεται να μην παρέχουν ένα συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο γύρω από την επίδραση του πατέρα. Με την πάροδο του χρόνου και τις ραγδαίες κοινωνικές εξελίξεις (π.χ. αλλαγές στην οικογένεια, θέση της γυναίκας), κατά την περίοδο των δεκαετιών του 1970 και 1980, οι ερευνητές ενδιαφέρθηκαν για την περαιτέρω διερεύνηση της πατρικής εμπλοκής στην ανάπτυξη και ζωή του παιδιού, διαμορφώνοντας ευρεία μοντέλα πατρότητας (Cabrera et al., 2007, 2014· Lamb et al., 1985· Pleck, 2010). Τα πρώτα μοντέλα εστιάστηκαν στην πατρική εμπλοκή σε συνάρτηση με συγκεκριμένες διαστάσεις της, όπως είναι η αλληλεπίδραση, ο χρόνος και ευθύνη που παρέχει ο πατέρας στο παιδί του, παραβλέποντας την ποιότητα της σχέσης μεταξύ πατέρα-παιδιού. Αξίζει να σημειώσουμε πως τα συγκεκριμένα μοντέλα δεν στηρίζονταν σε κάποιο θεωρητικό πλαίσιο (Lamb et al., 1985), γεγονός που ενεργοποίησε άλλους ερευνητές να προβούν σε αναθεωρήσεις (Pleck, 2010), ή και διατυπώσεις νέων μοντέλων (Cabrera et al., 2014), στηριζόμενοι στις ελλείψεις των προηγούμενων. Το μοντέλο της Cabrera και των συνεργατών της (2007, 2014),

εστιάζοντας στη διευρημένη μορφή του (Cabrerera et al., 2014), τείνει να παρέχει ένα πιο συνεκτικό θεωρητικό πλαίσιο· πλαίσιο στο οποίο διακρίνονται αλλαγές διαχρονικά στις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των γονιών και των παιδιών, σε συνάρτηση με άλλους σχετικούς παράγοντες (π.χ. χαρακτηριστικά πατέρα, παιδιού, περιβάλλον που ζουν και μεγαλώνουν· Cabrerera, 2016), γεγονός που επικαλύπτει τις ελλείψεις των προηγούμενων μοντέλων. Αρκετοί ερευνητές, στηριζόμενοι στα προαναφερθέντα θεωρητικά μοντέλα, προσπάθησαν να αναδείξουν τη συνεισφορά του πατέρα στην ανάπτυξη του παιδιού του (π.χ. γνωστική, γλωσσική, συναισθηματική και κοινωνική ανάπτυξη), διενεργώντας μια σειρά από μελέτες γύρω από τις πιθανές επιδράσεις του και τους παράγοντες εκείνους που διαμεσολαβούν ή ρυθμίζουν τη σχέση αυτή. Οι συγκεκριμένες έρευνες αποσκοπούσαν να εξισώσουν τη συμβολή του πατρικού ρόλου με εκείνον της μητέρας στην φροντίδα και την ανάπτυξη του παιδιού του, γεγονός που για μεγάλο χρονικό διάστημα η έρευνα το παράβλεπε. Στην πλειοψηφία τους, τα δεδομένα ερευνών έδειξαν πως η αλληλεπίδραση πατέρα-παιδιού, και ειδικότερα τα χαρακτηριστικά της, όπως είναι οι θετικές διαστάσεις των γονικών ειδών ανατροφής (π.χ. πατρική ζεστασιά και υποστήριξη) και των πατρικών γονικών πρακτικών (π.χ. γονική εμπλοκή) φαίνεται να προωθούν τη θετική ανάπτυξη του παιδιού (π.χ. Baker, 2017, 2018· Coley et al., 2011· Keown et al., 2018· Leidy et al., 2013· Lucassen et al., 2011· Tamis-Lemonda et al., 2013· Towe-Goodman et al., 2014). Στο επόμενο κεφάλαιο θα καταγράψουμε δεδομένα σχετικά με την ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς και τον ρόλο του πατέρα σε αυτή.

Κεφάλαιο 2^ο

3. Ο ρόλος του πατέρα στην ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού του

Στον παρόν κεφάλαιο θα αναφερθούμε και θα επικεντρωθούμε σε δεδομένα γύρω από την ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς και τον ρόλο του πατέρα σε αυτήν. Ως φιλοκοινωνική συμπεριφορά ορίζεται η εθελοντική δράση με κύριο σκοπό την ωφέλεια κάποιου άλλου ή άλλων (Eisenberg, Fabes, & Spinrad, 2006· Eisenberg, Spinrad, & Knafo-Noam, 2015· Hammond & Brownell, 2015). Αποτελεί ιδιαίτερης σημασίας διάσταση για την ποιότητα τόσο των δυαδικών και ομαδικών αλληλεπιδράσεων, όσο και για τη θετική κοινωνική ανάπτυξη του ατόμου (Eisenberg et al., 2015· Ferreira et al., 2016). Πρόκειται για ένα φαινόμενο που προκάλεσε το ερευνητικό ενδιαφέρον στις δεκαετίες του 1970 και 1980, και αναζωπυρώθηκε, μαζί με θέματα γύρω από τις σχετικές συναισθηματικές αποκρίσεις (π.χ. ενσυναίσθηση, συμπάθεια), στις αρχές του 21^{ου} αιώνα. Τέτοια θέματα που απασχόλησαν και απασχολούν τους είναι τα αίτια των συμπεριφορών αυτών (π.χ. βιολογικά, νευροφυσιολογικά), η ανάπτυξη ικανοτήτων που ενισχύουν την εμφάνισή τους (π.χ. κοινωνικό-γνωστικές ικανότητες), αλλά και ο συσχετισμός τους με φαινόμενα, όπως ο σχολικός εκφοβισμός (Eisenberg et al., 2015).

Αρχικά, στο πρώτο υποκεφάλαιο θα προσδιορίσουμε το υπό μελέτη φαινόμενο. Στη συνέχεια θα καταγράψουμε τις θέσεις των κλασικών ψυχολογικών θεωριών γύρω από την ηθική και φιλοκοινωνική δράση των ατόμων. Επίσης, θα παραθέσουμε εμπειρικά δεδομένα σχετικά με τους παράγοντες που επιδρούν στην εκδήλωση της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς, σε δεδομένα σχετικά με την εμφάνισή της στα βρέφη και τα νήπια, καθώς και σε δεδομένα γύρω από τον ρόλο του πατέρα στην ανάπτυξη της στο παιδί του. Τέλος, θα πραγματοποιήσουμε μια κριτική σύνοψη των προαναφερθέντων δεδομένων και θα ολοκληρώσουμε με τους στόχους και τις υποθέσεις της παρούσας εργασίας.

3.1. Εννοιολογικό Πλαίσιο: Φιλοκοινωνική συμπεριφορά, ενσυναίσθηση και συμπάθεια

Οι φιλοκοινωνικές συμπεριφορές, όπως είναι η προσφορά βοήθειας, το μοίρασμα, η παρηγοριά, η φιλανθρωπική συνεισφορά και η εκδήλωση συμπόνιας, μπορεί να εκδηλωθούν για μια σειρά από λόγους (βλ. Eisenberg, VanSchyndel, & Spinrad, 2016· Lightfoot, Cole, & Cole, 2018). Συχνά η έννοια της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς συγχέεται με τις έννοιες της βοηθητικής συμπεριφοράς και του αλτρουισμού (Bierhoff, 2002). Η διάκριση των εννοιών αυτών μπορεί να γίνει μέσω της εννοιολογικής αποσαφήνισής τους, όπου σύμφωνα με τον κοινωνικό ψυχολόγο Bierhoff (2002, σελ. 179):

«Η βοηθητική συμπεριφορά αναφέρεται σε δράσεις που αποσκοπούν στην ενίσχυση της κατάστασης του αποδέκτη βοήθειας. Ο όρος της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς είναι στενότερος επειδή η “βοηθητική συμπεριφορά” δε θεωρείται ως “φιλοκοινωνική συμπεριφορά” εάν η πράξη παρακινείται από επαγγελματικές υποχρεώσεις ή εάν οι φορείς παροχής βοήθειας ή αποδέκτες βοήθειας είναι οργανώσεις (εξαιρούνται οι φιλανθρωπικές)... Ο όρος του αλτρουισμού έχει έναν επιπλέον περιορισμό, δηλαδή ότι ο απώτερος στόχος του βοηθού είναι να ωφελήσει ένα άλλο άτομο».

Ωστόσο, ο ίδιος μελετητής υποστηρίζει πως το άτομο που εκδηλώνει φιλοκοινωνική συμπεριφορά έχει ως βασικό στόχο να λάβει κοινωνική αποδοχή ή να μειώσει τη δυσφορία κάποιου ατόμου που έχει βρεθεί σε μια αρνητική κατάσταση (π.χ. έκτακτης ανάγκης κατάσταση· Bierhoff, 2002). Ενώ, ο αλτρουισμός αναφέρεται σε ανιδιοτελείς συμπεριφορές που εκκινούν έμφυτα από το άτομο για να ευνοήσουν και να βοηθήσουν τους άλλους, δηλαδή σε ενέργειες που έχουν ως αφετηρία το ενδιαφέρον για την ανθρώπινη ύπαρξη, ή συγκεκριμένες εσωτερικευμένες αξίες και στόχους, και όχι την αμοιβή ή την προσωπική ωφέλεια έναντι του άλλου (Batson, 2011· Batson & Oleson, 1991· Eisenberg et al., 2006). Ειδικότερα, τα κίνητρα που πυροδοτούν τις φιλοκοινωνικές συμπεριφορές έχουν υπάρξει θέμα διαμάχης, για το αν η εκδήλωσή τους είναι αλτρουιστική ή αποδίδεται σε εγωιστικά κίνητρα για την ηθική ικανοποίηση του ατόμου (Batson, 1991, 2011· Batson, Klein, Highberger, & Shaw, 1995·

Λαμπρίδης, 2014). Κατά τον Batson (2011), τα άτομα μπορούν να εκδηλώνουν την ίδια στιγμή τόσο αλτρουιστικά όσο και εγωιστικά κίνητρα, τα οποία όμως τείνουν ως προς τη φύση τους να είναι ποιοτικώς διαφορετικά.

Επιπρόσθετα, ο Batson (2011) πίστευε πως τα αλτρουιστικά κίνητρα στηρίζονται στην αντιληπτή ενσυναισθητική ανησυχία που βιώνει ένα άτομο, δηλαδή τα συναισθήματα εκείνα που προσανατολίζονται προς τα άτομα που έχουν πραγματική ανάγκη (π.χ. η συμπάθεια, η συμπόνια). Πιο συγκεκριμένα, η ενσυναίσθηση αποτελεί μια συναισθηματική απόκριση, η οποία προκύπτει από την κατανόηση και την ταύτιση ενός ατόμου με την συναισθηματική κατάσταση ενός άλλου (Eisenberg et al., 2006· Hoffman, 2000· Mead, 1934). Η εκδήλωσή της είχε και έχει απασχολήσει πάρα πολλούς ερευνητές, έχοντας ως αποτέλεσμα την προσπάθεια διερεύνησης και αποσαφήνισής της ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Οι πρώτες προσπάθειες ορισμού του φαινομένου αυτού πραγματοποιήθηκαν από την σκοπιά της φαινομενολογίας και της ψυχανάλυσης (π.χ. Freud, 1905c/2011, 1913c/2011· Lipps, 1906· Stein, 1917). Παρόλα αυτά, με την εμφάνιση των γνωστικών θεωριών και του συμπεριφορισμού φαίνεται οι μελέτες να περιορίστηκαν για πάνω από μισό αιώνα, εξαιτίας του παραγκωνισμού του ρόλου των συναισθημάτων (Χατζηνικολάου, 2016). Από την σκοπιά της αναπτυξιακής ψυχολογίας, οι μελέτες του Trevarthen και των συνεργατών του γύρω από τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των βρεφών με τις μητέρες τους, οδήγησαν στην διατύπωση της θεωρίας της έμφυτης δυποκειμενικότητας (π.χ. Hubley & Trevarthen, 1979· Trevarthen, 1977, 1986, 1988, Trevarthen & Hubley, 1978· Trevarthen & Logotheti, 1989b). Σύμφωνα με τον Trevarthen (1979, 1986, 1988· Kugiūmutzakīs & Trevarthen, 2015), τα νεαρά βρέφη παρουσιάζουν ορισμένα χαρακτηριστικά εκκολλαπτόμενης συνείδησης και του εμπρόθετου των δράσεων τους, μαρτυρώντας πως ο νεογνικός νους είναι δυποκειμενικός, και όχι απλώς *tabula rasa*, όπως υποστηρίζονταν μέχρι πρότινος. Τα νεογνά ήδη από τη γέννηση εμφανίζουν έμφυτα κίνητρα για αλληλεπίδραση, συνεργασία και την ικανότητα για δυποκειμενική επικοινωνία, δηλαδή «ένα αμοιβαίο, έμπρακτο μοίρασμα προθέσεων επικοινωνίας και θετικών συγκινήσεων» με τους επικοινωνιακούς συντρόφους τους (Κουγιουμουτζάκης, 2016, σελ. 8). Έτσι, φαίνεται πως η θεωρία της έμφυτης δυποκειμενικότητας συνετέλεσε θετικά στην στροφή των μελετών προς την μελέτη της ενσυναίσθησης (Eisenberg & Strayer, 1987· Hoffman, 1982, 1984· Kohut, 1977· Lewis & Brooks-Gunn, 1979· Rogers, 1975· Winnicott, 1963/1985), αλλά και των διαφόρων επικοινωνιακών ικανοτήτων των βρεφών (Χατζηνικολάου, 2016). Ακόμα,

η ενσυναίσθηση και τα σχετικά με αυτή συναισθήματα φαίνεται να συμβάλουν στην εμφάνιση φιλοκοινωνικών δράσεων (Eisenberg et al., 2015· Hoffman, 2000). Αρκετοί μελετητές πρότειναν πως η ενσυναίσθηση αποτελεί σημαντικό διαμεσολαβητικό παράγοντα του αλτρουισμού και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς (π.χ. Batson & Coke, 1981· Hoffman, 1981· Staub, 1978). Εντούτοις, οι έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί γύρω από τη σχέση της ενσυναίσθησης και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς έχουν παρουσιάσει αντικρουόμενα αποτελέσματα. Υπάρχουν ερευνητικά δεδομένα που δείχνουν τη θετική συσχέτισή τους (π.χ. Marcus, Tellen, & Roke, 1979· Miller, 1997 όπ. ανάφ. στο Eisenberg, 2015, σελ. 41), ενώ άλλες που δεν την επιβεβαιώνουν (π.χ. Howard, 1983· Iannotti, 1985· Underwood & Moore, 1982 όπ. ανάφ στο Eisenberg, 2015, σελ. 41). Ωστόσο, η έννοια της ενσυναίσθησης συχνά εξισώνεται λανθασμένα με τις έννοιες της συμπάθειας και της προσωπικής δυσφορίας. Η συμπάθεια είναι μια συναισθηματική απόκριση, που απορρέει από την ενσυναίσθηση (Eisenberg et al., 2015), αλλά διαφέρει από αυτήν καθώς περικλείεται από στοιχεία, όπως είναι ο οίκτος, η συμπόνια, ή η συμφωνία (Ehmann, 1971). Επίσης, σύμφωνα με τον Chismar (1988), η συμπάθεια είναι ένα είδος ενσυναίσθησης που βιώνει ένα άτομο, και η οποία συνοδεύεται από την καλοπροαίρετη στάση του προς ένα άλλο άτομο. Ενώ, η προσωπική δυσφορία συνιστά μια συναισθηματική απόκριση αποστροφής (π.χ. εκδήλωση άγχους, δυσφορίας) προς την βίωση της συναισθηματικής κατάστασης ενός άλλου ατόμου (Batson, 1991). Έτσι, οι συναισθηματικές καταστάσεις της ενσυναίσθησης και της συμπάθειας αντιστοιχίζονται με τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά (Lightfoot et al., 2018).

Αξίζει να σημειώσουμε πως οι άνθρωποι δεν αποτελούν τα μόνα έμβια όντα που δρουν φιλοκοινωνικά στον πλανήτη, καθώς υπάρχουν μελέτες που δείχνουν πως μη ανθρώπινοι οργανισμοί μπορούν να εκδηλώσουν μεταξύ τους τέτοιου είδους ενέργειες (E.O. Wilson, 2000, 2004). Μερικές μελέτες έχουν παρουσιάσει δεδομένα σχετικά με την εκδήλωση συγκεκριμένων μορφών ενσυναίσθησης και βοήθειας σε τρωκτικά (Bartal, Decety, & Mason, 2011· Burkett et al., 2016). Άλλες έρευνες έχουν παρουσιάσει ότι σε διάφορες ομάδες πρωτεύοντων θηλαστικών, όπως είναι οι χιμπατζήδες και οι μπονόμπο, τείνουν να εκδηλώνουν ενσυναίσθηση (Preston & de Waal, 2002) και φιλοκοινωνικές δράσεις μεταξύ τους όταν αυτές είναι απαραίτητες (προσφορά βοήθειας, μοίρασμα φαγητού· Van Lawick-Goodwall, 1968· Warneken & Tomasello, 2009). Αρκετές προσεγγίσεις έχουν αναπτυχθεί για να επεξηγηθεί η εξελικτική βάση του αλτρουισμού, και κατά επέκταση της φιλοκοινωνικότητας (άμεση

αμοιβαιότητα, έμμεση αμοιβαιότητα, αμοιβαιότητα δικτύου, επιλογή συγγενούς και η επιλογή ομάδας· Nowak, 2006).

3.2. Θεωρητικές προσεγγίσεις γύρω από τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά

Οι πρώτοι προβληματισμοί γύρω από την ηθική δράση των ανθρώπων άρχισαν να εκφράζονται από τα αρχαία χρόνια μέσα από τις φιλοσοφικές σκέψεις του Σωκράτη, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη (Rachels & Rachels, 2012). Το ενδιαφέρον των φιλοσόφων και στοχαστών για την διερεύνηση αυτών των ηθικών συμπεριφορών επεκτάθηκε και στη θρησκεία, όπου συναντάμε αναφορές στα διάφορα θρησκευτικά δόγματα (π.χ. Βουδισμός, Ιουδαϊσμός, Χριστιανισμός). Η επίδραση της θρησκείας φαίνεται να είναι κεντρική στον τρόπο σκέψης των δυτικών φιλοσόφων σχετικά με την ηθική και φιλοκοινωνική συμπεριφορά των ανθρώπων (Eisenberg et al., 2006). Επομένως, οι φιλόσοφοι για αρκετούς αιώνες διαμάχονταν για το αν οι δράσεις αυτές είναι ανιδιοτελείς και βασιζόμενες στον ηθικό εγωισμό (Hobbes, 1651/1997· Hume, 1748/1999· Kant, 1785/1998· Rousseau, 1773/2009· Smith, 1759/2002). Η φιλοσοφική αυτή συζήτηση γύρω από τη φύση, την ύπαρξη και την εκδήλωση του αλτρουισμού, της συμπάθειας και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς συνεχίστηκε έως και τις ημέρες μας από τη σκοπιά της σύγχρονης ψυχολογίας (Batson & Powell, 2003· Konner, 2002· Lay & Hoppmann, 2017). Όσον αφορά το αναπτυξιακό πλαίσιο, οι πρώτες μελέτες περιορίστηκαν στην ηθική κρίση από την οπτική της θεωρίας της γνωστικής ανάπτυξης (Kohlberg, 1969, 1976· Piaget, 1948). Ωστόσο, ιδιαίτερη επίδραση στην αναπτυξιακή ψυχολογία για τη μελέτη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς άσκησαν οι κλασικές ψυχολογικές θεωρίες (π.χ. ψυχαναλυτική, συμπεριφοριστική, θεωρία της κοινωνικής μάθησης, θεωρία της γνωστικής ανάπτυξης).

Σύμφωνα με τη ψυχαναλυτική θεωρία του Freud (1923, 1926d, 1926e, 1940), τα παιδιά γεννιούνται με εγγενή σεξουαλικά και επιθετικά ένστικτα (ενορμήσεις, πάθη), τα οποία επιζητούν την αυτοικανοποίηση (Εκείνο). Με την πάροδο της ανάπτυξης, τα παιδιά περίπου στην ηλικία των 4-6 ετών αναπτύσσουν ένα είδος συνείδησης που λειτουργεί ως μέσο για την επίλυση του Οιδιπόδειου συμπλέγματος. Στη συγκεκριμένη περίοδο τα παιδιά καταπολεμούν τις σεξουαλικές ενορμήσεις τους προς τον «ερωτικό σύντροφο γονιό» και την εχθρικότητά τους προς τον «αντίζηλο γονιό». Έτσι με την επίλυση αυτής της σύγκρουσης, το παιδί εσωτερικεύει τις αξίες του ίδιου φύλου γονιού, όπως υπαγορεύει το υπερεγώ (Freud, 1923, 1924, 1933).

Επιπλέον, τα παιδιά εφόσον αναπτύξουν ένα υπερεγώ μπορεί να συμπεριφέρονται ηθικά και φιλοκοινωνικά, με σκοπό να αποφύγουν την ενοχή που τους προκλήθηκε από τη συνείδησή τους για μια μη ηθική δράση τους, ή στηριζόμενα στην εσωτερίκευση αξιών που σχετίζονται με τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά τους (Eisenberg et al., 2006· Freud, 1933). Αξίζει να σημειώσουμε τη θέση του Freud (1930) για την θετική προέλευση του αλτρουισμού, ο οποίος θεωρούσε πως η ανάπτυξη του ατόμου μπορεί να είναι προϊόν της αλληλεπίδρασης δυο παρορμήσεων, εκείνης που οδηγεί στην ευτυχία (*εγωιστική*), και εκείνης που οδηγεί στις σχέσεις με τους άλλους ανθρώπους στα πλαίσια της κοινωνίας (*αλτρουιστική*).

Οι πρώιμοι συμπεριφοριστές υποστήριζαν πως τα παιδιά μαθαίνουν μέσω της αλληλεπίδρασής τους με τα διάφορα εξωτερικά ερεθίσματα του περιβάλλοντος, και των μηχανισμών μάθησης (εξαρτημένη/συντελεστική μάθηση) (Eisenberg et al., 2006· Feldman, 2009). Βάσει των παραπάνω, οι συμπεριφορικές μελέτες εστιάστηκαν στη συμβολή της ενίσχυσης ή αποδυνάμωσης στην προώθηση της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς αλλά και στην ανάπτυξη της ενσυναίσθησης μέσω της μάθησης (Aronfreed, 1970· Hartmann et al., 1976· Peterson, Hartmann, & Gelfand, 1977). Αντιθέτως, οι θεωρητικοί της κοινωνικό-γνωστικής θεωρίας επικεντρώθηκαν στον ρόλο των εσωτερικών γνωστικών διεργασιών στην ανάπτυξη του ατόμου. Βασισμένοι στην ψυχαναλυτική κατασκευή της ταύτισης, συνέδεσαν την εσωτερίκευση των αξιών και προτύπων του παιδιού μέσα από τη θετική αλληλεπίδραση γονιού-παιδιού, για την κοινωνικοποίηση του αλτρουισμού και την ανάπτυξη της ηθικής συμπεριφοράς (Hoffman, 1970, 1975, 1979). Επιπρόσθετα, κατά τους θεωρητικούς της κοινωνικό-γνωστικής μάθησης, τα άτομα μπορούν να μάθουν έμμεσα για τις συνέπειες μιας συμπεριφοράς (π.χ. ηθική συμπεριφορά) μέσω της παρατήρησης, της λεκτικής συμπεριφοράς και της μίμησης προτύπου (Bandura, 1977, 1991). Αναλυτικότερα, ο Bandura (1991) ισχυριζόταν πως η ηθική ανάπτυξη του ατόμου επέρχεται από την αμφίδρομη αλληλεπίδραση ποικίλων καθοριστικών παραγόντων (ατομικοί παράγοντες που σχετίζονται με την ηθική σκέψη, συναισθηματικές αυτό-αντιδράσεις, ηθική συμπεριφορά, περιβαλλοντικοί παράγοντες). Σύμφωνα με την θεωρία της κοινωνικό-γνωστικής ανάπτυξης, τα παιδιά παρατηρούν και υιοθετούν τις αξίες και τα πρότυπα συμπεριφοράς (π.χ. ηθική συμπεριφορά, εναλλακτική συμπεριφορά) από τα άτομα (πρότυπα παρατήρησης) που προωθούν την κοινωνικοποίησή τους, όπως είναι οι γονείς, τα αδέρφια, οι συνομήλικοι και άλλοι ενήλικες (Bandura, 1991· Bandura, Grusec, & Menlove, 1967). Ακόμα, η ηθική και φιλοκοινωνική συμπεριφορά φαίνεται

να διέπεται από διάφορες διεργασίες, όπως είναι οι αυτοαντιδραστικές αποκρίσεις (π.χ. αυτοκυρώσεις) και άλλες διεργασίες αυτορρύθμισης (Bandura, 2002). Η ρύθμιση του συναισθήματος τείνει να διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στην προώθηση της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς. Έρευνες έχουν δείξει πως η αισθητή (αντιληπτή) αυτοαποτελεσματικότητα στην ρύθμιση του θετικού συναισθήματος συνδέεται με τις αντιλήψεις της ενσυναισθητικής αυτό-αποτελεσματικότητας, και συνάμα με τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά (Bandura, Caprara, Barbaranelli, Gerbino, & Pastorelli, 2003).

Υπό το πρίσμα της θεωρίας της γνωστικής ανάπτυξης η μελέτη της ηθικότητας, όπως προαναφερθήκαμε, αντανακλάται στο έργο των Piaget (1948) και Kohlberg (1969, 1976), οι οποίοι εστίασαν στην ηθική σκέψη και σε άλλες κοινωνικογνωστικές διεργασίες, και όχι τόσο στην ανάπτυξη της ηθικής συμπεριφοράς (Eisenberg et al., 2006). Κατά τον Kohlberg (1969, 1976) η ηθική ανάπτυξη του ατόμου διέρχεται από μια καθολική και ιεραρχική αλληλουχία σταδίων σε συνάρτηση με την ανάπτυξη διαφόρων κοινωνικογνωστικών διεργασιών (π.χ. η ανάληψη της προοπτικής του άλλου). Επίσης, ο Kohlberg (1969, 1976) επικεντρώθηκε ιδιαίτερα στη συνεισφορά των κοινωνικογνωστικών διεργασιών, όπως είναι η ανάληψη της προοπτικής του άλλου στην ανάπτυξη της ηθικής, χωρίς όμως να δώσει ιδιαίτερη βαρύτητα στα συναισθήματα και στην κοινωνικοποίηση του ατόμου.

3.3. Γενετικές και περιβαλλοντικές επιδράσεις στις φιλοκοινωνικές αποκρίσεις

Η προδιάθεση των φιλοκοινωνικών τάσεων φαίνεται να είναι απόρροια της επίδρασης γενετικών, βιολογικών και κοινωνικό-πολιτισμικών παραγόντων. Η κληρονομικότητα, οι διάφορες βιολογικές διεργασίες, οι πολιτισμικές αξίες, πρότυπα, και πρακτικές, και η αλληλεπίδραση με διάφορα κοινωνικά πλαίσια, όπως είναι οι γονείς, οι συνομήλικοι και το σχολείο αποτελούν παράγοντες που συμβάλλουν στην κατανόηση της προέλευσης και της εκδήλωσης των συμπεριφορών αυτών (Eisenberg et al., 2015).

3.3.1. Γενετικοί και νευροφυσιολογικοί παράγοντες

Οι έρευνες που ασχολήθηκαν με τις γενετικές και περιβαλλοντικές επιδράσεις στις ατομικές διαφορές στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά, αξιοποίησαν ερευνητικούς σχεδιασμούς γύρω από τους διδύμους, ώστε να συγκρίνουν τους μονοζυγωτικούς διδύμους (στο εξής MZ, οι δίδυμοι που μοιράζονται το ίδιο γενετικό υλικό), με τους

διζυγωτικούς διδύμους (στο εξής ΔΖ, οι διδύμοι που μοιράζονται κατά μέσο όρο το μισό γενετικό υλικό). Αυτοί οι μέθοδοι επικεντρώθηκαν στο να παρουσιάσουν αν αυτή η γενετική διαφορά, μεταξύ ΜΖ και ΔΖ διδύμων, σχετικά με την παραδοχή ότι μεγαλώνουν σε παρόμοια περιβάλλοντα, δείχνει την γενετική επίδραση στην εκδήλωση της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς (Knafo & Israel, 2009). Ωστόσο, η ανάλογη συνεισφορά των γενετικών και περιβαλλοντικών παραγόντων διαφέρει από μελέτη σε μελέτη, καθώς κάθε μια από αυτές βασίστηκε σε διαφορετικές εννοιολογικές προσεγγίσεις και μετρήσεις (Eisenberg et al., 2015).

Οι μελέτες γύρω από τους διδύμους, κατά κόρον, στηρίχθηκαν σε μεθόδους αυτοαναφοράς από ενήλικες και ελάχιστα σε μεθόδους παρατήρησης με σκοπό να εξετάσουν τις επιδράσεις της κληρονομικότητας, του κοινού και μη κοινού περιβάλλοντος στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά των ατόμων (Eisenberg et al., 2015). Αρκετές έρευνες που περιλάμβαναν αυτοαναφορές φιλοκοινωνικών τάσεων από ενήλικες, έδειξαν πως οι γενετικοί παράγοντες αντιπροσώπευαν ένα σημαντικό ποσοστό της μεταβλητότητας στον αλτρουισμό, στην ενσυναίσθηση και στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά των διδύμων (Davis, Luce, & Kraus, 1994· Rushton, Fulker, Neale, Blizard, & Eysenck, 1984· Rushton, Fulker, Neale, Nias, & Eysenck, 1986). Αντιθέτως, άλλες έρευνες παρουσίασαν πως η διακύμανση στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά σχετίζεται πρωτίστως με το κοινό και μη κοινό περιβάλλον, και λιγότερο με γενετικούς παράγοντες (Kueger, Hicks, & McGue, 2001). Επιπρόσθετα, τα περισσότερα δεδομένα ερευνών ταυτίζονταν μεταξύ τους ως προς την επίδραση της κληρονομικότητας και του μη κοινού περιβάλλοντος (Davis et al., 1994· Hur & Rushton, 2007· Knafo & Spinath, 2011), ενώ όσον αφορά την επίδραση του κοινού περιβάλλοντος τα ευρήματα διέφεραν ως προς τις μετρήσεις, την ηλικία και το πολιτισμικό πλαίσιο των συμμετεχόντων (Knafo & Israel, 2009).

Ελάχιστος είναι ο αριθμός των ερευνών παρατήρησης που έχουν μελετήσει τις γενετικές και περιβαλλοντικές επιδράσεις στην ενσυναίσθηση και στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά των διδύμων. Έρευνες σε διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια (π.χ. Αμερική και Ισραήλ) έδειξαν άλλοτε σημαντική επίδραση του κοινού περιβάλλοντος στην προθυμία προσφοράς κάποιας δωρεάς σε φιλανθρωπικό σκοπό (Van Ijzendoorn, Bakermans-Kranenburg, Pannebakker, & Out, 2010), και άλλοτε υψηλή επίδραση της κληρονομικότητας στην εκδήλωση φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς (Knafo, Israel, & Ebstein, 2011). Επιπλέον, ορισμένες μελέτες παρατήρησης που διενεργήθηκαν γύρω από την ενσυναίσθηση και τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά, επικεντρώθηκαν στις

αποκρίσεις των διδύμων στην υποτιθέμενη δυσφορία των άλλων, εμφανίζοντας αντικρουόμενα αποτελέσματα (Knafo et al., 2009· Volbrecht, Lemery-Chalfant, Aksan, Zahn-Waxler & Goldsmith, 2007).

Ακόμη, άλλες διαχρονικές και συγχρονικές έρευνες μελέτησαν τις γενετικές και περιβαλλοντικές επιδράσεις στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά των διδύμων μέσα από τις αναφορές των μητέρων και των εκπαιδευτικών τους. Τέτοιες έρευνες έδειξαν ότι η κληρονομικότητα επιδρά στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά των διδύμων με το πέρας της ηλικίας (2-7 ετών, 5-10 ετών και 11-16 ετών), ενώ οι επιδράσεις του κοινού περιβάλλοντος μειωνόταν (Knafo & Plomin, 2006a· Scourfield, John, Martin, & McGuffin, 2004). Αυτή η αυξανόμενη επίδραση της κληρονομικότητας φαίνεται να οφείλεται στην ηλικία, η οποία πιθανώς σχετίζεται με την ωρίμανση ή την προσαρμογή του ατόμου στο συνεχώς μεταβαλλόμενο κοινωνικό περιβάλλον του (Knafo, Zahn-Waxler, Van Hulle, Robinson, & Rhee, 2008).

Η αντιδραστική συσχέτιση γονότυπου-περιβάλλοντος μπορεί να οφείλεται για την αύξηση της κληρονομικότητας. Η συγκεκριμένη διεργασία συμβαίνει όταν η γενετικά επηρεασμένη συμπεριφορά του παιδιού (π.χ. χαμηλή φιλοκοινωνικότητα) επιδράει στα ερεθίσματα που δέχεται από το περιβάλλον του (π.χ. πατρική αρνητικότητα). Παρόλα αυτά, το περιβάλλον μπορεί να ανατροφοδοτήσει τη συμπεριφορά του παιδιού, έχοντας ως επακόλουθο τα ερεθίσματα του περιβάλλοντος να μπορούν να ενισχύσουν την κληρονομικότητά του (Beam & Turkheimer, 2013· Eisenberg et al., 2015). Οι ερευνητές για να μπορέσουν να αξιολογήσουν την παρουσία της αντιδραστικής συσχέτισης γονότυπου-περιβάλλοντος στην κατανόηση των γονικών επιδράσεων στη εκδήλωση της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς διενέργησαν μελέτες γύρω από τους διδύμους. Χαρακτηριστική έρευνα αποτελεί εκείνη των Deater-Deckard, Pike, Petrill, Cutting, Hughes και O' Connor (2001), οι οποίοι μελέτησαν τη συνεισφορά του μη κοινού περιβάλλοντος στην κοινωνικό-συναισθηματική ανάπτυξη MZ διδύμων προσχολικής ηλικίας. Τα δεδομένα σχετικά με τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά έδειξαν πως το μη κοινό περιβάλλον (π.χ. ζεστασιά και αρνητικότητα, θετικός και αρνητικός έλεγχος, αποκριτικότητα) προβλέπει την εκδήλωση φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς (π.χ. η περισσότερο υποστηρικτική και λιγότερο τιμωρητική γονικότητα συνδέεται με υψηλότερη φιλοκοινωνική συμπεριφορά).

Παρόλο που η συμβολή των γενετικών παραγόντων στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά μπορεί να καθίσταται φανερή, υπάρχει ένα σώμα ερευνών που παρουσιάζει την άμεση συσχέτιση συγκεκριμένων γονιδίων με την ενσυναίσθηση και

τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά. Αξίζει να υπογραμμίσουμε ότι έρευνες έχουν δείξει πως υπάρχουν γονίδια που σχετίζονται με τη δραστηριότητα των ντοπαμίνη, οξυτοκίνη, σεροτονίνη και βαζοπρεσίνη, όπως τα γονίδια υποδοχέων (π.χ. DRD4 III, OXTR· Anacker, Enge, Reif, Lesch, & Strobel, 2012· Chakrabarti et al., 2009), ή γονίδια πρωτεϊνών που τις μεταβολίζουν (π.χ. COMT gene· Reuter, Frenzel, Walter, Markett, & Montag, 2010).

Ωστόσο, ένας μεγάλος αριθμός εργασιών έχει εστιάσει στις νευροφυσιολογικές βάσεις της ενσυναίσθησης και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς (βλ. Eisenberg et al., 2015). Από τις έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί σε ενήλικες έχει παρατηρηθεί πως η ενεργοποίηση πολλών περιοχών του εγκεφάλου (π.χ. πρόσθιος φλοιός μέσου προσαγωγίου, πρόσθια νήσος, περιυδραγωγός φαιά ουσία· Decety, Michalska, & Akitsuki, 2008), καθώς και διαφόρων συστημάτων νευρώνων (π.χ. κατοπτρικοί νευρώνες· Oberman & Ramachandran, 2007) σχετίζονται θετικά με την ενσυναίσθηση. Όσον αφορά τις φιλοκοινωνικές συμπεριφορές, μελέτες έχουν δείξει πως οι συγκεκριμένες συμπεριφορές εμπλέκουν διαφορετικές διεργασίες από εκείνες της ενσυναίσθησης. Παραδείγματος χάριν, η έρευνα των Hare, Camerer, Knoeplfle, O' Doherty και Rangel (2010) σχετικά με τις υποκειμενικές αξίες των ενηλίκων για την εθελοντική δωρεά σε εκδηλώσεις φιλανθρωπικού χαρακτήρα, βρέθηκε πως οι αξίες συνδέονται θετικά με την ενεργοποίηση του μεσοκοιλιακού προμετωπιαίου φλοιού. Επίσης, τα υψηλά ποσοστά συγκεκριμένων ορμονών μπορεί να οφείλονται για την μείωση της εκδήλωσης φιλοκοινωνικών συμπεριφορών (π.χ. τεστοστερόνη· Hermans, Putman, & Van Honk, 2006).

3.3.2. Πολιτισμικοί παράγοντες

Το πολιτισμικό πλαίσιο φαίνεται να επιδράει σημαντικά στον βαθμό που τα παιδιά θα βιώσουν τα σχετικά με την ενσυναίσθηση συναισθήματα και θα εμπλακούν σε φιλοκοινωνική συμπεριφορά (Eisenberg et al., 2015)· καθώς ο κάθε πολιτισμός διακρίνεται από τους άλλους ως προς τα διάφορα χαρακτηριστικά (π.χ. κουλτούρα, πεποιθήσεις, αξίες), που τον καθιστούν μοναδικό.

Πιο συγκεκριμένα, έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί για τη σύγκριση των μη-Δυτικών και Δυτικών κοινωνιών ως προς τη εκδήλωση της φιλοκοινωνικής και συνεργατικής συμπεριφοράς (π.χ. προσφορά βοήθειας, υποστήριξη άλλων ατόμων) προτείνουν πως οι κοινωνίες διαφέρουν αρκετά μεταξύ τους (π.χ. κοινωνίες στην Κένυα, στο Μεξικό, στις Φιλιππίνες με τις κοινωνίες στην Οκινάουα, Ινδία και

Αμερική· Whiting & Whiting, 1975). Στις φιλοκοινωνικές κοινωνίες τα άτομα τείνουν να ζουν σε διευρυμένες οικογένειες, να αλληλεπιδρούν και να αλληλοπροσφέρουν, το κράτος είναι λιγότερο συγκεντρωτικό και όλα τα μέλη της οικογένειας προσφέρουν από κοινού για την ευημερία της, έχοντας ως αποτέλεσμα την προώθηση τέτοιου είδους θετικών κοινωνικών συμπεριφορών (Graves & Graves, 1983). Αξίζει να σημειώσουμε ότι μελέτες έχουν δείξει, πως παιδιά που ζουν σε παραδοσιακές κοινωνίες μπορεί να εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς σε συγγενικά τους πρόσωπα παρά σε άτομα που δεν γνωρίζουν αρκετά, συγκριτικά με εκείνα των σύγχρονων κοινωνιών (π.χ. Φιλιππίνες σε σχέση με τις Η.Π.Α.· de Guzman, Carlo, & Edwards, 2008· Knafo, Schwartz, & Levine, 2009).

Επίσης, τα αποτελέσματα σε διάφορες διαπολιτισμικές έρευνες, μεταξύ Ασιατικών και Δυτικών πολιτισμών, φαίνεται να διαφέρουν στο βαθμό εκδήλωσης της φιλοκοινωνικότητας των ατόμων (Eisenberg et al., 2015). Από τις έρευνες παρουσιάζεται πως τα παιδιά ασιατικής καταγωγής (π.χ. Κίνα-Ιαπωνία) τείνουν να εμπλέκονται περισσότερο σε φιλοκοινωνικές συμπεριφορές (π.χ. δωρεά-προσφορά, συνεργασία) από εκείνα των Δυτικών πολιτισμών (Stewart & McBride-Chang, 2000· Rao & Stewart, 1999). Αυτό οφείλεται πιθανολογικά στη βαρύτητα που δίνουν ορισμένοι ασιατικοί πολιτισμοί στη διατήρηση των θετικών σχέσεων με τα μέλη της ομάδας (όπως η κοινωνικοποίηση των παιδιών για την εκδήλωση υπευθυνότητας και φιλοκοινωνικών συμπεριφορών προς τους άλλους· Stevenson, 1991). Πάραυτα, άλλες έρευνες υποστηρίζουν πως τα παιδιά των Ασιατών δεν αντιδρούν πάντα φιλοκοινωνικά σε άτομα που βιώνουν συναισθηματική δυσφορία (π.χ. αναφιλητό κλάμα ενηλίκων· Kärtner, Keller, & Yovsi, 2010).

Αξίζει να σημειώσουμε πως έχουν διενεργηθεί εστιασμένες μελέτες γύρω από τη σύγκριση των διαφόρων μειονοτήτων στις Η.Π.Α. σχετικά με τον ρόλο της ενσωμάτωσης και των ποικίλων πολιτισμικών μεταβλητών στη φιλοκοινωνική αντίδραση· προτείνοντας πως η ενσωμάτωση σχετίζεται θετικά με τη μείωση της φιλοκοινωνικότητας στις μειονοτικές ομάδες που ζουν στις Η.Π.Α. (de Guzman & Carlo, 2004· Knight & Carlo, 2012). Επιπρόσθετα, τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά φαίνεται να συνδέονται με την εκδήλωση της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς, αφού οι αξίες, πεποιθήσεις και νόρμες διαφέρουν ανά πολιτισμό, δηλαδή στον τρόπο και στον βαθμό που οι πολιτισμοί αξιολογούν τις διάφορες φιλοκοινωνικές δράσεις (Eisenberg et al., 2015). Ερευνητές έχουν αποδείξει πως οι Ινδιάνοι Hindu δείχνουν έμφαση στο αίσθημα του καθήκοντος της κοινωνικής υπευθυνότητας, και θεωρούν τη

φιλοκοινωνική συμπεριφορά ως πιο ηθική δράση στους άλλους σε σχέση με τους Αμερικανούς (Miller & Bersoff, 1992, 1994).

3.3.3. Η οικογένεια ως φορέας κοινωνικοποίησης

Η οικογένεια διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στην κοινωνικοποίηση του παιδιού. Ήδη από πολύ νωρίς, οι γονείς και τα αδέρφια αποτελούν σημαντικούς φορείς κοινωνικοποίησης που προωθούν τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του (Eisenberg et al., 2015), αφού τείνουν να μοιράζονται το μεγαλύτερο μέρος της καθημερινότητας τους μαζί του.

3.3.3.1. Γονείς

Η συνεισφορά των γονιών στην κοινωνικοποίηση των παιδιών τους διαφαίνεται από τις διάφορες πρακτικές και γονικά είδη ανατροφής που ακολουθούν. Παρότι οι έρευνες στην πλειοψηφία τους έχουν επικεντρωθεί στις μητρικές επιδράσεις στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού, το ερευνητικό ενδιαφέρον έχει στραφεί εξίσου στη συμβολή του πατέρα (Attili, Vermigli, & Roazzi, 2010· Eisenberg, Wolchik, Goldberg, & Engel, 1992· Garner, 2012· Hastings, McShane, Parker, & Ladha, 2007), όπως θα αναφερθούμε εκτενέστερα σε επόμενο υπόκεφάλαιο της παρούσας εργασίας. Τα γονικά πρότυπα και οι τύποι κοινωνικοποίησης φαίνεται να επιδρούν άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά στην προώθηση της φιλοκοινωνικότητας των παιδιών.

Η γονική ζεστασιά και η ποιότητα της σχέσης γονιού-παιδιού τείνουν να ενισχύουν την αίσθηση των παιδιών για αλληλεπίδραση με άλλα άτομα. Σχετικές έρευνες έχουν δείξει πως υπάρχει θετική σύνδεση της μητρικής ζεστασιάς (ή υποστήριξης) με τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά ή ενσυναισθητική αντίδραση των παιδιών (Carlo, Mestre, Samper, Tur, & Armenta, 2011), ενώ άλλες έχουν προτείνει πως δεν υπάρχει σχέση μεταξύ αυτών (Davidov & Grusec, 2006). Ωστόσο, ποικίλα θετικά χαρακτηριστικά της γονικότητας πέραν της γονικής ζεστασιάς, όπως είναι η γονική αποκριτικότητα, συναισθηματική γονική διαθεσιμότητα και παιδικό-κεντρική γονικότητα φαίνεται να προβλέπουν τη θετική ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού (Davidov & Grusec, 2006· Newton, Laible, Carlo, Steele, & McGinley, 2014).

Οι γονείς προκειμένου να κοινωνικοποιήσουν τα παιδιά τους, χρησιμοποιούν μια σειρά από πρακτικές πειθαρχίας (π.χ. γονική επαγωγή, άσκηση εξουσίας, τιμωριτική τεχνική πειθαρχίας). Αξιοσημείωτη πρακτική πειθαρχίας είναι η γονική

επαγωγή, στην οποία οι γονείς προσπαθούν να επεξηγήσουν και να δώσουν λόγους για να απαιτήσουν την αλλαγή και να οριοθετήσουν τη συμπεριφορά των παιδιών τους (π.χ. αρνητική συμπεριφορά). Με την πάροδο του χρόνου υποστηρίζεται πως αυτά τα ερεθίσματα εσωτερικεύονται στο παιδί για να μπορεί να εστιάζει και να αξιολογεί τη δράση κάποιου καθώς και τις συνέπειες αυτής (Eisenberg et al, 2015). Έρευνες έχουν δείξει πως οι γονικές επαγωγές συνδέονται θετικά με τη συμπάθεια και τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά σε Μεξικανούς και Ευρωπαίους εφήβους της Αμερικής (Carlo, Knight, McGinley, & Hayes, 2011). Επιπλέον, οι γονικές επαγωγές πειθαρχίας μπορεί να είναι αναποτελεσματικές ή να σχετίζονται αρνητικά με τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά, όταν εκδηλώνονται με υψηλά ποσοστά θλίψης ή θυμού (Denham, Renwick-DeBardi, & Hewes, 1994).

Αρκετοί γονείς προσπαθούν να επιβάλουν την πειθαρχία και να κατευθύνουν τη συμπεριφορά των παιδιών τους μέσω της επιβολής εξουσίας ή τιμωρητικών τεχνικών πειθαρχίας. Σε μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί για να ελέγξουν τη σχέση της γονικής επιβολής εξουσίας (π.χ. φυσική τιμωρία, στέρηση προνομίων) με τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά, τη συμπάθεια ή την ενσυναίσθηση των παιδιών τους, έδειξαν πως υπάρχει αρνητική συσχέτιση μεταξύ αυτών (Cornell & Frick, 2007· Knafo & Plomin, 2006b). Ακόμα, η επίδραση των σκληρών γονικών τεχνικών πειθαρχίας στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά ή στην ενσυναίσθηση μπορεί να διαφέρει εξαιτίας των ιδιαίτερων ιδιοσυγκρασιακών χαρακτηριστικών του παιδιού. Σχετική έρευνα έχει αποδείξει ότι η ασυνέπεια στη γονική πειθαρχία συνδέεται αρνητικά με τις γονικές αναφορές ενσυναίσθησης των παιδιών που εκδηλώνουν ασυγκράτητη συμπεριφορά σε σχέση με εκείνων που ήταν ντροπαλά (Cornell & Frick, 2007).

Οι γονικές αξίες, και ιδιαίτερα οι φιλοκοινωνικές αξίες που διαθέτουν οι γονείς φαίνεται να συμβάλλουν στην προώθηση της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού, καθώς οι γονείς μπορούν να λειτουργήσουν ως πρότυπα μίμησης για τα παιδιά τους (Eisenberg et al., 2015). Υπάρχουν δεδομένα που υποστηρίζουν πως συγκεκριμένες γονικές πρακτικές (π.χ. συζητήσεις γύρω από ηθικά ζητήματα, η γονική ενθάρρυνση και η λειτουργία ως πρότυπο μίμησης εθελοντικών δράσεων) προβλέπουν τη φιλοκοινωνική δράση των παιδιών (π.χ. εφήβων· Carlo, McGinley, Hayes, Batenhorst, & Wilkinson, 2007· McGinley, Lipperman-Kreda, Byrnes, & Carlo, 2010).

Η καθοδήγηση των παιδιών για φιλοκοινωνική δράση μέσω υποδείξεων, ενθάρρυνσης και κηρυγμάτων αποτελεί εξίσου μια γονική πρακτική. Οι γονείς που παρέχουν οδηγίες και μαθαίνουν στο παιδί τους πώς να προσφέρει βοήθεια ή να

μοιράζεται φαίνεται να λειτουργεί ενισχυτικά (Eisenberg et al., 2015). Ωστόσο, όπως παρουσιάζεται από τα δεδομένα τα άμεσα γονικά αιτήματα σε διάφορες καταστάσεις (π.χ. «Μπορείς να μου φέρεις την κουβέρτα;») δεν είναι απαραίτητα ακόμα και για τα νεαρά παιδιά, αφού φαίνεται από μόνα τους να ενεργούν φιλοκοινωνικά (Svetlova, Nichols, & Brownell, 2010). Έρευνες σε νήπια έχουν δείξει πως η γονική ενθάρρυνση δεν χρειάζεται για την ενίσχυση της ουσιαστικής προσφοράς βοήθειας από τα νεαρά παιδιά (Warneken & Tomasello, 2013), καθώς και η παροχή υλικών ανταμοιβών σε εκείνα για την προώθηση της προσφοράς βοήθειας μπορεί να λειτουργήσει αρνητικά για τη μετέπειτα εκδήλωση φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς (Warneken & Tomasello, 2008). Επίσης, οι γονείς μπορούν να προωθήσουν τη μελλοντική φιλοκοινωνική δράση των παιδιών τους, εμπλέκοντας τα σε φιλοκοινωνικές δραστηριότητες (Eisenberg et al., 2006). Οι Grusec, Goodnow και Cohen (1996) βρήκαν πως τα παιδιά που συμμετέχουν σε καθήκοντα ρουτίνας (π.χ. δουλειές σπιτιού) συνδέονται με υψηλά ποσοστά φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς στην ηλικία των 9-14 ετών. Έτσι, τα παιδιά με τη συμμετοχή τους σε φιλοκοινωνικές δράσεις τείνουν να αποκτούν μια αίσθηση υπευθυνότητας και κοινωνικής ταυτότητας (Eisenberg et al., 2015).

Μια σημαντική πτυχή των γονικών πρακτικών είναι η κοινωνικοποίηση του συναισθήματος του παιδιού, και ειδικότερα οι πρακτικές εκείνες (π.χ. γονική έκφραση του συναισθήματος) που υποστηρίζουν τα παιδιά να είναι ικανά να αντιμετωπίσουν τα αρνητικά συναισθήματά τους, γεγονός που φαίνεται να προωθεί τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά αυτών. Η γονική έκφραση του συναισθήματος μπορεί να εξοικειώσει το παιδί για το πότε είναι αποδεκτό να βιώσει και να εκφράσει τα συναισθήματά του, καθώς επίσης να του προσφέρει ευκαιρίες για να κατανοήσει τις ανάγκες των άλλων (Eisenberg et al., 2015). Σύμφωνα με έρευνες, η γονική έκφραση του θετικού συναισθήματος έχει σχετισθεί θετικά με τη συμπάθεια και τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά των παιδιών στην Αμερική και την Κίνα (Michalik et al, 2007· Wang, Chen, Chen, Cui, & Li, 2006). Αντιστοίχως, η αρνητική γονική εκφραστικότητα (π.χ. θυμός), όταν προσανατολίζεται προς το παιδί, μπορεί να είναι επιβλαβής για την ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του (π.χ. χαμηλά ποσοστά συμπάθειας κατά την εφηβική ηλικία· Michalik et al., 2007). Στην κοινωνικοποίηση του συναισθήματος συμβάλλουν εξίσου, οι γονικές αποκρίσεις και οι γονικές συζητήσεις γύρω από τα συναισθήματα των παιδιών. Διάφορες μελέτες δείχνουν πως οι επιθυμητές αποκρίσεις της μητέρας στα αρνητικά συναισθήματα του παιδιού αλλά και οι συζητήσεις της γύρω από τα συναισθήματά, τόσο τα δικά της όσο και του παιδιού της,

προβλέπουν θετική συσχέτιση με τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού (Brownell, Svetlova, & Nichols, 2009· Garner, 2006).

3.3.3.2. Αδέλφια

Η συνεισφορά των αδελφικών σχέσεων στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά και στις σχετικές με την ενσυναίσθηση αποκρίσεις των παιδιών έχει μελετηθεί ελάχιστα. Τα αδέλφια τείνουν να μοιράζονται αρκετό χρόνο μεταξύ τους, έχοντας ως αποτέλεσμα κανείς να πιστεύει πως μια τέτοια αλληλεπίδραση παίζει σημαντικό ρόλο στην προώθηση της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς των παιδιών (Dunn & Munn, 1986). Σύμφωνα με έρευνες τα παιδιά από πολύ νωρίς (π.χ. 1-2 ετών) μπορούν να εκφράσουν φιλοκοινωνική συμπεριφορά στα αδέλφια τους (Dunn & Kendrick, 1982). Επιπλέον, παιδιά προσχολικής ηλικίας μπορεί να εκδηλώνουν υψηλή φιλοκοινωνική συμπεριφορά στη δυσφορία των νεότερων αδελφιών τους, χωρίς όμως να πράττουν παρόμοιες δράσεις και στους συνομηλίκους τους (Berman & Goodman, 1984· Stewart & Marvin, 1984).

Οι θετικές αδελφικές σχέσεις είναι πιθανόν να παρέχουν ευκαιρίες ώστε τα παιδιά να είναι σε θέση να κατανοούν τις ανάγκες των άλλων και τον τρόπο που πρέπει να νοιάζονται για αυτούς. Τέτοιου είδους σχέσεις μπορούν να λειτουργούν ως ανασταλτικός παράγοντας στην εκδήλωση αρνητικής συναισθηματικότητας (Eisenberg et al., 2006). Τα παιδιά που βιώνουν υποστηρικτική αδελφική σχέση τείνουν να αισθάνονται ελάχιστη ανησυχία, και να είναι περισσότερο ικανά στο να κατανοούν τα συναισθήματα και τις ανάγκες των άλλων (Sawyer et al., 2002). Επιπρόσθετα, τα παιδιά που δέχονται αδελφική ζεστασιά και ελάχιστη αδελφική σύγκρουση φαίνεται να εμφανίζουν υψηλά ποσοστά φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς (Lam, Solmeyer, & McHale, 2012).

Η σειρά γέννησης μεταξύ των αδελφών μπορεί να επηρεάζει τις ευκαιρίες και τις προσδοκίες για την εκδήλωση της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς (Eisenberg et al., 2006). Πιο συγκεκριμένα, τα μεγαλύτερα αδέλφια είναι περισσότερο πιθανό να δρουν φιλοκοινωνικά (π.χ. παροχή βοήθειας, μοιράσματος και παρηγοριάς) προς τα νεαρά αδέλφια τους (Dunn & Munn, 1986), και να λειτουργούν ως πρότυπα μίμησης για εκείνα στην εκδήλωση φιλοκοινωνικών δράσεων και ενσυναίσθησης (Eisenberg et al., 2015· Tucker, Updegraff, McHale, & Crouter, 1999).

Ωστόσο, αξίζει να παραθέσουμε πως οι γονείς φαίνεται να συμβάλουν στην προώθηση της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς μεταξύ των αδελφιών. Οι γονείς με τον

ερχομό ενός νέου μέλους στην οικογένεια έχουν τη δυνατότητα μέσω συζητήσεων να κινητοποιήσουν τα μεγαλύτερα παιδιά τους γύρω από τις ανάγκες του νεογέννητου (π.χ. παροχή φροντίδας και παρηγοριάς). Κατά αυτόν τον τρόπο τα παιδιά ενεργοποιούνται στο να δρουν φιλοκοινωνικά προς τα αδέρφια τους (Dunn & Kendrick, 1982· Hughes, McHarg, & White, 2018). Επομένως, σύμφωνα με τα παραπάνω, οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των αδελφιών μπορεί να είναι καθοριστικής σημασίας για την ανάπτυξη των κοινωνικών δεξιοτήτων, της κοινωνικής κατανόησης, και κατά επέκταση της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς (Eisenberg et al., 2015).

3.3.4. Επιδράσεις εκτός του οικογενειακού πλαισίου

Το οικογενειακό πλαίσιο δεν αποτελεί τον μόνο παράγοντα που καλλιεργεί την κοινωνικοποίηση του παιδιού, αλλά και εξω-οικογενειακοί παράγοντες, όπως τα διάφορα άτομα (π.χ. συνομήλικοι) και τα πλαίσια (π.χ. εκπαιδευτικό πλαίσιο), δύνανται να προάγουν τις φιλοκοινωνικές τάσεις των παιδιών. Στα υποκεφάλαια που ακολουθούν εξετάζουμε εκτενέστερα τους παράγοντες αυτούς.

3.3.4.1. Συνομήλικοι

Οι συνομήλικοι φαίνεται να κατέχουν σημαντική θέση στην κοινωνικοποίηση των παιδιών, αφού εκείνα διαμορφώνοντας σχέσεις με τους συνομηλίκους τους τείνουν να ενισχύουν τις θετικές κοινωνικές συμπεριφορές τους (Eisenberg et al., 2015). Μέσω της διεργασίας της μίμησης προτύπου ίσως να προωθούνται οι φιλοκοινωνικές δράσεις των παιδιών. Σύμφωνα με έρευνες, οι έφηβοι που εμπλέκονται σε φιλοκοινωνικές ή σχετικές δραστηριότητες είναι αρκετά πιθανόν να έχουν συνομηλίκους που να είναι εξίσου φιλοκοινωνικοί (Barry & Wentzel, 2006). Επίσης, η έρευνα των Fabes, Hanish, Martin, Moss και Reesing (2012) σε παιδιά προσχολικής ηλικίας έδειξε πως οι στενές σχέσεις με τους συνομηλίκους τους, που εμφανίζουν υψηλά ποσοστά φιλοκοινωνικότητας, σχετίζεται με την ενίσχυση της θετικής συναισθηματικότητας, και την αντίστοιχη μείωση της αρνητικής συναισθηματικότητας στις μετέπειτα αλληλεπιδράσεις με τους συνομηλίκους τους.

Οι συνομήλικοι και οι πιο στενές σχέσεις με εκείνους (σχέσεις αμοιβαιότητας) έχουν συνδεθεί με την ενίσχυση της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς των παιδιών. Συγκεκριμένα, παιδιά που βίωναν φιλοκοινωνική συμπεριφορά από τους συνομηλίκους τους έτειναν να την ανταποδίδουν σε αυτούς, καθώς επίσης ήταν πιθανότερο να εκδηλώσουν μια τέτοια συμπεριφορά προς τους φίλους τους παρά σε μη

φίλους (π.χ. Ιαπωνία: Fujisawa, Kutsukake, & Hasegawa, 2008). Επιπλέον, η κοινωνική κατάσταση των συνομηλίκων τείνει να σχετίζεται θετικά με τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά, καθώς υπάρχουν δεδομένα που δείχνουν πως η φιλοκοινωνική συμπεριφορά προβλέπει την ύστερη κοινωνική κατάσταση και σχέσεις των παιδιών (Caputi, Lecce, Pagnin, & Banerjee, 2012· Kuppens, Grietens, Onghena, & Michiels, 2009).

3.3.4.2. Σχολικό πλαίσιο

Το σχολείο στην ολότητά του φαίνεται να συμβάλει σημαντικά στην ανάπτυξη του παιδιού, και ιδιαίτερα στην κοινωνικοποίησή του. Αρχικά, οι εκπαιδευτικοί, ως άλλος φορέας κοινωνικοποίησης, τείνουν να αναλαμβάνουν έναν ιδιαίτερο ρόλο στην ενίσχυση των φιλοκοινωνικών τάσεων του παιδιού. Χαρακτηριστικά όπως η ζεστασιά και η υποστήριξη των εκπαιδευτικών προς τα παιδιά μπορούν να ενισχύσουν τέτοιες συμπεριφορές (Luckner & Pianta, 2011). Επίσης, η ποιότητα της σχέσης του εκπαιδευτικού-παιδιού μπορεί να λειτουργήσει ως αρωγός στην προώθηση της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς, όπως χαρακτηριστικά δείχνει η έρευνα των Palermo, Hanish, Martin, Fabes και Reiser (2007), η οποία πρότεινε πως η υψηλή εγγύτητα και χαμηλή σύγκρουση μεταξύ εκπαιδευτικού-παιδιού σχετίζεται θετικά με τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά.

Επιπρόσθετα, στα πλαίσια του σχολείου μπορούν να υπάρξουν καθοριστικής σημασίας παράγοντες στις θετικές κοινωνικές συμπεριφορές. Υπάρχουν δεδομένα που υποστηρίζουν πως η αίσθηση του ανήκειν στο σχολείο συνδέεται θετικά με την ανάληψη της προοπτικής του άλλου και της συμπάθεια σε άρρενες εφήβους κατά το πρώτο έτος (Batanova & Loukas, 2012). Άλλες μελέτες που εστίασαν στις αντιλήψεις της σχολικής κουλτούρας βρήκαν πως οι περισσότερες θετικές αντιλήψεις της σχολικής κουλτούρας σχετίζονται με υψηλά ποσοστά συμπάθειας των εφήβων (Barr & Higgins-D' Alessandro, 2007).

Οι εμπειρίες εκτός του σχολικού πλαισίου μπορεί να αποτελούν ιδιαίτερης σημασίας στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά των παιδιών φαίνεται να αποτελούν και οι εμπειρίες εκτός του σχολικού πλαισίου, όπως είναι εξωσχολικές δραστηριότητες. Οι έφηβοι που συμμετέχουν και εμπλέκονται σε εξωσχολικές δραστηριότητες (π.χ. αθλητικές δραστηριότητες, προγράμματα νεότητας) τείνουν να εμφανίζουν θετική κοινωνική ανάπτυξη (υψηλή κοινωνική υπευθυνότητα, ενσυναισθητική ανησυχία και φιλοκοινωνικές αξίες· Brunelle, Danish, & Forneris, 2007· Zarrett et al., 2009).

Ωστόσο, αξίζει να σημειώσουμε πως αρκετοί ερευνητές που ασχολούνται με την ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς έχουν προσπαθήσει να σχεδιάσουν διάφορα παρεμβατικά προγράμματα για να βοηθήσουν την προώθηση της φιλοκοινωνικής απόκρισης, των αξιών και της ποιότητας της σχέσης εκπαιδευτικού-μαθητή (βλ. Battistich, Schaps, & Wilson, 2004· Caprara et al., 2014· Shechtman & Yaman, 2012· Solomon, Watson, Delucchi, Schaps, & Battistich, 1988).

3.4. Η εμφάνιση των φιλοκοινωνικών τάσεων

Η ενσυναίσθηση και η φιλοκοινωνική συμπεριφορά δεν υπάρχουν εγγενώς στον άνθρωπο, αλλά εμφανίζονται από πολύ νωρίς στη ζωή του. Όπως αναφερθήκαμε παραπάνω, με τη διατύπωση της θεωρίας της έμφυτης δυποκειμενικότητας του Trevarthen (1979), πολλές εμπειρικές μελέτες αξιοποίησαν το θεωρητικό πλαίσιο της για να διερευνήσουν τις επικοινωνιακές δεξιότητες των βρεφών κατά το πρώτο έτος της ηλικίας τους (Χατζηνικολάου, 2016). Από τους πρώτους θεωρητικούς που μελέτησαν διεξοδικά την εκδήλωση και ανάπτυξη της ενσυναίσθησης και των σχετικών με εκείνη διεργασιών αποτελεί ο Hoffman (2000). Ο θεωρητικός υποστήριζε πως τα νεαρά βρέφη, αναπτυξιακά, δεν είναι ικανά να εκδηλώσουν τέτοιες ικανότητες, καθώς δεν διαθέτουν μια αίσθηση διαφοροποίησης μεταξύ εαυτού-άλλου και κατά συνέπεια δε μπορούν να διακρίνουν τη δική τους δυσφορία από εκείνη των άλλων. Ως εκ τούτου, οδηγούνται να βιώνουν δυσφορία ως αντίδραση στη δυσφορία κάποιου άλλου (π.χ. το αντιδραστικό κλάμα στο κλάμα κάποιου).

Σύμφωνα με τη θεωρία του Hoffman (2000), περίπου στο πρώτο έτος της ηλικίας, τα βρέφη αποκτούν μια αίσθηση του εαυτού, ως διαφορετικές οντότητες σε σχέση με τους άλλους, χωρίς όμως να μπορούν να διαφοροποιήσουν τη δική τους δυσφορία από εκείνη των άλλων, αντιδρώντας εξίσου το ίδιο, τόσο στη δυσφορία όσο και στη ενσυναίσθητική δυσφορία τους (εγωκεντρική ενσυναίσθητική δυσφορία). Έτσι τα βρέφη όταν έρχονται αντιμέτωπα με τη δυσφορία των άλλων, αναζητούν την παρηγοριά των φροντιστών τους προκειμένου να την αντιμετωπίσουν. Επίσης, ο Hoffman (2000) υπογράμμισε πως κατά το δεύτερο έτος της ηλικίας, τα νήπια τείνουν να αντιλαμβάνονται την υπόστασή τους ως ανεξάρτητη από εκείνη των άλλων, ωστόσο δε μπορούν απολύτως να διαχωρίσουν τις εσωτερικές καταστάσεις των άλλων από τις δικές τους (σκέψεις, συναισθήματα, προθέσεις). Βάσει των παραπάνω, τα νήπια φαίνεται να βιώνουν ενσυναίσθητική ανησυχία για τους άλλους (ημι-εγωκεντρική

ενσυναισθητική δυσφορία), προσφέροντας τους βοήθεια, όμοια με εκείνη που καθησυχάζει τα ίδια. Επιπλέον, κατά το δεύτερο και τρίτο έτος της ηλικίας τους, τα νήπια αρχίζουν να βιώνουν αυτό που πραγματικά αισθάνονται οι άλλοι, καθώς κατανοούν πως οι εσωτερικές καταστάσεις εκείνων είναι διαφορετικές από τις δικές τους (αληθής ενσυναισθητική δυσφορία). Η θεωρία του Hoffman (2000) αποτέλεσε χρήσιμο εργαλείο για την κατανόηση διαφόρων πτυχών της ενσυναίσθησης και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς στα παιδιά. Ωστόσο, υπάρχουν μελέτες που μας παρέχουν δεδομένα πως τα βρέφη διαθέτουν πολύ πιο περίπλοκες ενσυναισθητικές και κοινωνικογνωστικές δεξιότητες από εκείνες που παρουσίασε ο Hoffman (Eisenberg et al., 2015).

3.4.1. Εμπειρικά δεδομένα: βρεφική και νηπιακή ηλικία

Το συναισθηματικό στοιχείο της ενσυναίσθησης μπορεί να γίνει εμφανές αρκετά νωρίς στη ζωή του ατόμου (Eisenberg et al., 2015). Τα νεογέννητα βρέφη, όπως αναφερθήκαμε παραπάνω, τείνουν να αντιδρούν, εκφράζοντας έντονη δυσφορία (ενεργητικό κλάμα) στο κλάμα ενός άλλου βρέφους (Dondi, Simion, & Caltran, 1999· Hoffman, 2000· Martin & Clark, 1982). Καθώς αναπτύσσονται περίπου στην ηλικία των 6 μηνών, τα βρέφη μπορεί να αντιδράσουν, κλαίγοντας στο αυθόρμητο κλάμα ενός άλλου βρέφους, χωρίς όμως να δείξουν ιδιαίτερη προσωπική δυσφορία (Hay, Nash, & Pederson, 1981). Περίπου στην ηλικία των 8-10 μηνών τα βρέφη εμφανίζουν μέτρια επίπεδα συναισθηματικής και γνωστικής ενσυναίσθησης εξίσου για τη δυσφορία των άλλων, χωρίς να εκδηλώνουν ιδιαίτερα βοηθητική ή παρηγορητική συμπεριφορά· γεγονός που υποδεικνύει πως η φιλοκοινωνική συμπεριφορά εκδηλώνεται σπάνια κατά το πρώτο έτος της ηλικίας. Με τη μετάβαση στο δεύτερο έτος της ηλικίας (8-16 μηνών), τα στοιχεία της ενσυναίσθησης και η φιλοκοινωνική συμπεριφορά σημειώνουν αισθητή αύξηση (Roth-Hanania, Davidov, & Zahn-Waxler, 2011). Αντίστοιχα, άλλες έρευνες υποστηρίζουν πως κατά το πρώτο έτος της ηλικίας των βρεφών, το εύρος των ενσυναισθητικών τάσεων δεν περιορίζεται στην προσωπική δυσφορία, αλλά περιλαμβάνει εκδηλώσεις προσφοράς και συναισθηματικής ανησυχίας για τους άλλους, προσπαθώντας να κατανοήσουν τη δυσφορία των άλλων (Davidov, Zahn-Waxler, Roth-Hanania, & Knafo, 2013).

Αρκετές έρευνες προτείνουν πως τα νήπια που παρουσιάζουν αυτεπίγνωση κατά το τέλος του δεύτερου έτους της ηλικίας τους, φαίνεται να είναι ενσυναισθητικά και φιλοκοινωνικά τα πρώτα χρόνια της ζωής τους (Bischof-Köhler, 2012· Zahn-

Waxler, Radke-Yarrow, Wagner, & Chapman, 1992). Ωστόσο, άλλες μελέτες υποστηρίζουν ότι η διαφοροποίηση του εαυτού-άλλου μπορεί να αναπτυχθεί νωρίτερα, επιτρέποντας τη πρώιμη εμφάνιση της ενσυναίσθησης πριν το δεύτερο έτος της ηλικίας (Rochat & Striano, 2002, Roth-Hanania et al., 2011). Επιπλέον, υπάρχουν δεδομένα που παρουσιάζουν πως τα βρέφη μπορούν να αξιολογήσουν τις προθέσεις, τα κίνητρα και τις εσωτερικές καταστάσεις των άλλων ατόμων, παρέχοντας όλο και περισσότερες ενδείξεις για την ενίσχυση της ικανότητας της διαφοροποίησης του εαυτού-άλλου και κατά επέκταση του ενδιαφέροντος για τους άλλους (Eisenberg et al., 2015). Σχετικές εργασίες βρήκαν πως βρέφη ηλικίας 3 μηνών προτιμούν τα άτομα που προσφέρουν βοήθεια παρά εκείνα που δεν προσφέρουν (Hamlin & Wynn, 2011), και είναι πιο πρόθυμα, κατά το δεύτερο έτος της ηλικίας τους, να βοηθήσουν άτομα που σε προηγούμενη αλληλεπίδραση, σκόπευαν να παρέχουν βοήθεια (Dunfield & Kuhlmeier, 2010). Αξιοσημείωτο επίσης αποτελεί πως νήπια 18-25 μηνών τείνουν να δείχνουν περισσότερο ενδιαφέρον και βοήθεια σε άτομα-«θύματα» που βλάπτονται από κάποιον, παρά σε άτομα που δεν έχουν βλαφθεί (Vaish, Carpenter, & Tomasello, 2009).

Όσον αφορά τις φιλοκοινωνικές συμπεριφορές, όπως είναι η βοήθεια, το μοίρασμα και η εκδήλωση παρηγοριάς, είναι συμπεριφορές που μπορούν να εμφανιστούν μέχρι την ηλικία των δυο ετών (Rheingold, 1982· Zahn-Waxler, et al., 1992) και να αυξηθούν σταδιακά κατά το 2-4 έτος της ηλικίας τους (Dunfield & Kuhlmeier, 2013· Zahn-Waxler et al., 1992). Πιο συγκεκριμένα, φιλοκοινωνικές δράσεις, όπως είναι το μοίρασμα, έχουν παρατηρηθεί σε 12 μηνών βρέφη, τα οποία τείνουν να μοιράζονται αντικείμενα (π.χ. παιχνίδια) με τους γονείς τους (Rheingold, 1973). Οι πιο απλές μορφές μοιράσματος μπορούν να εμφανιστούν κατά την ηλικία των 12 μηνών στα βρέφη, αλλά η εμφάνισή τους φαίνεται να γίνεται πιο συχνή κατά το 2 έτος της ηλικίας τους (Hay, 1979). Επίσης, μελέτες έχουν δείξει πως βρέφη 14 μηνών είναι πιθανόν να προσφέρουν βοήθεια σε άλλα άτομα (π.χ. δίνοντας ένα αντικείμενο που δεν μπορεί από μόνος του να προσεγγίσει), ωστόσο η ενέργειά τους αυτή φαίνεται να περιορίζεται όταν έρχονται αντιμέτωπα με πιο περίπλοκους στόχους (Warneken & Tomasello, 2007). Επιπλέον, βρέφη 20 μηνών μπορεί να εκδηλώνουν βοηθητική συμπεριφορά χωρίς να λάβουν κάποια ανταμοιβή για τη δράση τους, αποδεικνύοντας πως από πολύ νωρίς τα βρέφη μπορούν να παρακινούνται για να βοηθούν τους άλλους (Warneken & Tomasello, 2008).

Αξίζει να σημειώσουμε πως ορισμένες συμπεριφορές βοήθειας (π.χ. καταστάσεις ανάγκης) απαιτούν την κατανόηση κάποιων λεπτών σημάτων, που τα

βρέφη κατά το πρώτο έτος της ζωής τους δεν μπορούν να επεξεργαστούν, αφού η ικανοποιητική αξιοποίηση της γνωστικής διεργασίας επέρχεται με την πάροδο της ανάπτυξης (Eisenberg et al., 2015). Έρευνες δείχνουν πως βρέφη 18 μηνών δεν είναι σε θέση να παρέχουν βοήθεια-ανάγκης όταν έρχονται αντιμέτωπα με τις καταστάσεις ανάγκης των ενηλίκων (π.χ. να δώσει μια κουβέρτα στην γυναίκα όταν κρυώνει), χωρίς εκείνοι να τους παρέχουν κάποια καθοδήγηση, συγκριτικά με νήπια 30 μηνών, τα οποία εμφανίζουν πιο αυτόνομη φιλοκοινωνική συμπεριφορά και κοινωνική κατανόηση (Svetlova et al., 2010). Επιπρόσθετα, τα νήπια είναι πιο πιθανόν να εμφανίσουν φιλοκοινωνικές συμπεριφορές σε άτομα που γνωρίζουν παρά σε άτομα άγνωστα σε εκείνα. Δεδομένα μελετών δείχνουν πως τα νήπια φαίνεται να εκδηλώνουν περισσότερη βοήθεια και ανησυχία προς τις μητέρες τους παρά σε άτομο που δε γνωρίζουν (Knafo et al., 2008), γεγονός που πιθανώς εξηγείται από την πιο στενή επαφή και εμπλοκή των παιδιών με τη μητέρα τους (Robinson, Zahn-Waxler, & Emde, 2001).

3.5. Η επίδραση του πατέρα στην ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού του

Μέσα από τη βιβλιογραφία διαφαίνεται πως οι γονείς συμβάλλουν στην προώθηση της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού. Στην πλειοψηφία τους οι έρευνες εστιάστηκαν στην πιθανή επίδραση των μητέρων, δημιουργώντας ερευνητικό κενό στη σχέση της επίδρασης του πατέρα στην ευρύτερη ανάπτυξη της συμπεριφοράς του παιδιού του και ιδιαίτερα στην ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του (π.χ. Carlo et al., 2014· Carlo et al., 2011· Davidov & Grusec, 2006). Παρόλα αυτά, η πατρική φιγούρα έχει αποδειχθεί πως κατέχει ιδιαίτερη θέση στην ανάπτυξη του παιδιού, αφού οι πατέρες τείνουν να αλληλεπιδρούν με εκείνο με παρόμοιους τρόπους όπως και οι μητέρες (Cabrera, Shannon, & Tamis-LeMonda, 2007· Keown et al., 2018). Οι ραγδαίες εξελίξεις και οι συνεχείς κοινωνικοοικονομικές μεταβολές διαπολιτισμικά προκάλεσαν νέες απαιτήσεις στο θεσμό της οικογένειας, οι οποίες κατέστησαν τον πατέρα ολοένα και πιο ενεργό στη φροντίδα και αλληλεπίδραση με το παιδί του (Αρχοντίδου, 2010· Bianchi & Milkie, 2010· Raley et al., 2012). Έτσι, τις τελευταίες δεκαετίες το ερευνητικό ενδιαφέρον έχει προσανατολιστεί προς τη διερεύνηση της επίδρασης του πατρικού ρόλου στην ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού, εστιάζοντας στα γονικά είδη και πρακτικές κοινωνικοποίησης (π.χ. Burbach,

Fox, & Nicholson, 2004· Dekovic & Janssens, 1992· Eisenberg et al., 1992· Hart, DeWolf, Wozniak, & Burts, 1992· Hastings, Rubin, & DeRose, 2005· Jeong & Choi, 1995· Roberts, 1999· Seol & Moon, 2006).

Όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, η έρευνα κινήθηκε γύρω από τις πιθανές επιδράσεις των γονιών στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού τους, δίνοντας έμφαση στο κατά πόσο τα γονικά είδη ανατροφής και οι γονικές πρακτικές προωθούν την ανάπτυξη των θετικών συμπεριφορών του παιδιού. Πιο συγκεκριμένα, οι έρευνες που ασχολήθηκαν με την επίδραση του πατρικού ρόλου στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού, ακολούθησαν την ίδια ερευνητική γραμμή με τις προαναφερθείσες, ώστε να εντοπίσουν τις ομοιότητες ή τις διαφορές στη συνεισφορά του πατέρα και της μητέρας στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού. Αναλυτικότερα, υπάρχουν δεδομένα ερευνών που παρουσιάζουν πως τα χαρακτηριστικά της αλληλεπίδρασης πατέρα-παιδιού, όπως είναι τα γονικά είδη ανατροφής και οι θετικές διαστάσεις τους (π.χ. δημοκρατικό τύπος γονιού, πατρική ζεστασιά, ευαισθησία, στοργή) φαίνεται να συνδέονται θετικά με την ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού (Dekovic & Janssens, 1992· Eberly & Montemayor, 1999· Newton et al., 2014· Volling & Belsky, 1992· Yang, 2011). Για παράδειγμα, η διαχρονική έρευνα των Daniel, Madigan και Jenkins (2016) εξέτασε τις σχέσεις μεταξύ της πατρικής και μητρικής συμπεριφοράς (γονική ζεστασιά και αρνητικότητα) και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς παιδιών ηλικίας 36 μηνών. Οι ερευνητές χρησιμοποίησαν μεθόδους αυτοαναφορών των γονιών προκειμένου να αξιολογήσουν τόσο την συμπεριφορά των γονιών όσο και τη φιλοκοινωνικότητα του παιδιού. Τα ευρήματα έδειξαν πως η εκδήλωση πατρικής και μητρικής ζεστασιάς στους 18 και 36 μήνες της ηλικίας των παιδιών προβλέπει τη μετέπειτα φιλοκοινωνική ανάπτυξη της συμπεριφοράς του παιδιού. Αντιθέτως, άλλες έρευνες έχουν υπογραμμίσει πως οι αρνητικές διαστάσεις των παραπάνω (π.χ. πατρική αρνητικότητα, συναισθηματική εκφραστικότητα) και το πατρικό γονικό είδος ανατροφής (π.χ. ανεξαρτήτως αν είναι δημοκρατικό ή αυταρχικό) τείνουν να μην σχετίζονται θετικά με την προώθηση της φιλοκοινωνικότητας του παιδιού (Daniel et al., 2016· Hastings et al., 2005· Lindsey, Caldera, & Rivera, 2013· Roberts, 1999).

Επιπρόσθετα, αρκετοί ερευνητές επικεντρώθηκαν στην επίδραση των πατρικών γονικών πρακτικών στην ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού. Ευρήματα ερευνών έχουν παρουσιάσει πως οι γονικές πρακτικές που αξιοποιεί ο

πατέρας, όπως είναι η πατρική εμπλοκή, η θετική πατρική φροντίδα, οι συνεπείς πατρικές πρακτικές πειθαρχίας, οι πατρικές αναπτυξιακές προσδοκίες, οι πατρικές γονικές ενθαρρύνσεις και η πατρική έμφαση στις φιλοκοινωνικές αξίες, φαίνεται να προβλέπουν τη θετική ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού (Attili et al., 2010· Burbach et al., 2004· Eisenberg et al., 1992· Jeong & Choi, 1995· Hart et al., 1992· Hastings et al., 2005· Seol & Moon, 2006· Wu, Tseng, Wu, & Chen, 2016). Συγκεκριμένα, η έρευνα των Gryczkowski, Jordan και Mercer (2018) εξέτασε τις σχέσεις μεταξύ των γονικών πρακτικών (π.χ. γονική εμπλοκή, θετική γονική φροντίδα, μη συνεπής πειθαρχία, σωματική τιμωρία) του πατέρα και της μητέρας με τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά παιδιών ηλικίας 6-17 ετών. Η έρευνα έδειξε πως τόσο οι γονικές πρακτικές των μητέρων όσο και των πατέρων τείνουν να προωθούν ευρύτερα τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά των παιδιών, σημειώνοντας πως η επίδραση των πατρικών γονικών πρακτικών σχετίζεται άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά με την φιλοκοινωνική ανάπτυξη του παιδιού όταν συνυπολογίζονται παράγοντες, όπως το φύλο και η ηλικία του παιδιού. Επιπλέον, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η συγχρονική έρευνα του Ferreira και των συνεργατών του (2016), οι οποίοι μελέτησαν τις συνδυαστικές συσχετίσεις μεταξύ του ρόλου της σχέσης πατέρα-παιδιού, μητέρας-παιδιού, εκπαιδευτικού-παιδιού στη φιλοκοινωνική ανάπτυξη παιδιών προσχολικής ηλικίας, εστιάζοντας στα θετικά χαρακτηριστικά της εκάστοτε σχέσης (π.χ. εμπλοκή, συναισθηματικός δεσμός, εγγύτητα). Για να ελέγξουν τις παραπάνω μεταβλητές αξιοποίησαν μεθόδους αυτό-αναφοράς, οι οποίες συμπληρώθηκαν από τους γονείς και τους εκπαιδευτικούς. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως η ποιότητα σχέσης γονιού-παιδιού (π.χ. εμπλοκή) έχει θετική σύνδεση με τη φιλοκοινωνική ανάπτυξη του παιδιού, καθώς επίσης υπογράμμισαν πως η σχέση πατέρα-παιδιού τείνει να έχει πιο άμεση σύνδεση συγκριτικά με εκείνη της μητέρας μέσω της σχέσης εκπαιδευτικού-παιδιού.

Αξίζει να σημειώσουμε πως ένα σώμα ερευνών επιχείρησε να ταυτοποιήσει τους παράγοντες εκείνους που διαμεσολαβούν ή ρυθμίζουν τις σχέσεις μεταξύ των επιδράσεων του πατέρα και των φιλοκοινωνικών αποτελεσμάτων του παιδιού. Αρχικά, υπάρχουν μελέτες που υποστηρίζουν πως μοναδικά χαρακτηριστικά του παιδιού, όπως είναι το φύλο, η ηλικία, η εθνικότητα και η ντροπαλότητα φαίνεται να αποτελούν ρυθμιστικούς παράγοντες στις σχέσεις μεταξύ της πατρικής γονικής φροντίδας και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού (Gryczkowski et al., 2018· Zarra-Nezhad et al., 2018). Για παράδειγμα, η έρευνα της Gryczkowski και των συνεργατών της (2018) παρουσίασε πως τόσο η ηλικία και το φύλο, όσο και η εθνικότητα του παιδιού κατέχουν

ρυθμιστικό ρόλο στη σχέση της επίδραση της γονικής φροντίδας (εξίσου μητέρας και πατέρα) και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού. Λαμβάνοντας υπόψη την ηλικία του παιδιού ως ρυθμιστικό παράγοντα, τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν πως η μητρική εμπλοκή συνδέεται θετικά με την ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς των παιδιών σε όλες τις ηλικιακές ομάδες. Αντιθέτως, η πατρική εμπλοκή έτεινε να σχετίζεται θετικά με τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά των παιδιών κατά την παιδική και προ-εφηβική ηλικία και όχι με την εφηβική ηλικία, γεγονός που πιθανόν να οφείλεται στην ελάχιστη εμπλοκή των πατέρων με τα παιδιά τους κατά την περίοδο αυτή (Gryczkowski et al., 2018).

Ωστόσο, ένας άλλος αριθμός μελετών έχει υπογραμμίσει ορισμένους παράγοντες που διαμεσολαβούν στις συσχετίσεις μεταξύ της αλληλεπίδρασης πατέρα-παιδιού και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού, όπως είναι η αυτοαποτελεσματικότητα, η αυτοπεποίθηση και η ευγνωμοσύνη του παιδιού (Yang, 2011· Wu et al., 2016). Στην έρευνα που διεξήγαγαν ο Wu και οι συνεργάτες του (2016) προσπάθησαν να εξετάσουν αν η ευγνωμοσύνη ως μεταβλητή διαμεσολαβεί στη σχέση μεταξύ των αλληλεπιδράσεων γονιού-παιδιού και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς παιδιών μέσης παιδικής ηλικίας. Τα αποτελέσματα παρουσίασαν πως η ευγνωμοσύνη ως παράγοντας διαμεσολαβεί τη σχέση μεταξύ της αλληλεπίδρασης γονιού-παιδιού και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς, δείχνοντας σημαντική θετική σύνδεση των παραπάνω μεταβλητών. Ειδικότερα, όσον αφορά την επίδραση των αλληλεπιδράσεων πατέρα-παιδιού στην ευγνωμοσύνη του παιδιού, η έρευνα έδειξε πως υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ αυτών, αλλά η ένταση της επίδρασης ήταν περιορισμένη συγκριτικά με εκείνη της μητέρας (Wu et al., 2016).

Στο παρόν κεφάλαιο καταγράψαμε και αναλύσαμε δεδομένα γύρω από την ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς, ένα ιδιαίτερα σημαντικό φαινόμενο για την προώθηση των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων και της θετικής κοινωνικής ανάπτυξης του ατόμου (Ferreira et al., 2016), καθώς επίσης παραθέσαμε έρευνες σχετικά με την επίδραση του πατρικού ρόλου στην φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού. Όπως φαίνεται από το εύρος της βιβλιογραφίας, πρόκειται για ένα πολυσυζητημένο φαινόμενο με αρκετές εννοιολογικές δυσκολίες, που προκάλεσε το ενδιαφέρον των ερευνητών από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Οι πρώτες προσπάθειες μελέτης των ηθικών δράσεων του ατόμου ξεκίνησαν από τα αρχαία χρόνια, και συνεχίζουν έως και τις ημέρες μας. Από την σκοπιά των κλασικών ψυχολογικών θεωριών, οι ηθικές δράσεις και οι φιλοκοινωνικές αποκρίσεις των παιδιών εκκινούν,

άλλοτε από εγγενή ένστικτα (εγωιστική και αλτρουιστική παρόρμηση· Freud, 1930), μαθαίνονται και διαμορφώνονται έμμεσα από την αλληλεπίδραση με τους γονείς, εσωτερικεύοντας τις αξίες τους (Hoffman, 1970, 1975, 1979) και άλλοτε μέσω της παρατήρησης της λεκτικής συμπεριφοράς ή της μίμησης προτύπου, υιοθετώντας τέτοιου είδους συμπεριφορές (Bandura, 1991· Bandura et al., 1967). Άλλες κλασικές θεωρίες, όπως εκείνες των Piaget (1948) και Kohlberg (1969, 1976) δεν επικεντρώθηκαν στην ανάπτυξη της ηθικής συμπεριφοράς, αλλά στην ηθική σκέψη και σε άλλες κοινωνικό-γνωστικές διεργασίες (π.χ. η ανάληψη της προοπτικής του άλλου) του παιδιού. Φαίνεται πως η καθεμιά θεωρία προσέφερε με τον δικό της τρόπο στη διερεύνηση και κατανόηση των φιλοκοινωνικών δράσεων (π.χ. η ψυχαναλυτική θεωρία στις συμπεριφοριστικές θεωρίες), οι οποίες στο σύνολο προώθησαν τη μελέτη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς. Επιπλέον, η φιλοκοινωνική συμπεριφορά φαίνεται να προκύπτει από την συνεχή αλληλεπίδραση διαφόρων παραγόντων, τόσο βιολογικών όσο και περιβαλλοντικών. Πιο συγκεκριμένα, από τις μελέτες που διεξήχθησαν σε δίδυμους, τα ευρήματα δείχνουν πως η επίδραση της κληρονομικότητας στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά διαφέρει, από μελέτη σε μελέτη, ανάλογα με το μεθοδολογικό σχεδιασμό που χρησιμοποιήσαν, και τείνει να αναπτύσσουν με την ηλικία (Knafo & Israel, 2009· Knafo & Plomin, 2006a· Knafo et al., 2008· Scourfield et al., 2004). Επίσης, γίνεται ιδιαίτερα εμφανής η συμβολή του περιβάλλοντος στην εκδήλωσή της, δίνοντας έμφαση στο μη κοίνο περιβάλλον που ζουν και αναπτύσσονται οι δίδυμοι (Davis et al., 1994· Hur & Rushton, 2007· Knafo & Spinath, 2011). Ωστόσο, η επίδραση του πολιτισμού φαίνεται να διαφέρει ως προς το είδος της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς που θα εκδηλωθεί από τα άτομα (Stewart & McBride-Chang, 2000· Rao & Stewart, 1999) αλλά και στην επιλογή του ατόμου που προορίζεται (de Guzman et al., 2008· Knafo et al., 2009), καθώς οι πεποιθήσεις και οι αξίες ποικίλουν ανά πολιτισμικό πλαίσιο (Stewart & McBride-Chang, 2000· Rao & Stewart, 1999). Επιπρόσθετα, το μικροσύστημα της οικογένειας φαίνεται να συμβάλει σημαντικά στην ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού, τόσο οι γονείς μέσω των συγκεκριμένων γονικών ειδών ανατροφής και πρακτικών που υιοθετούν όσο και τα αδέρφια μέσω της ποιότητας της σχέσης που διαμορφώνουν με εκείνα. Συγκεκριμένα, τα διάφορα χαρακτηριστικά της σχέσης γονιού-παιδιού (π.χ. γονική ζεστασιά), οι θετικές πρακτικές πειθαρχίας (Carlo et al., 2011), η παροχή καθοδήγησης (Eisenberg et al., 2015) και η λειτουργία των γονιών ως πρότυπα μίμησης για την εμπλοκή σε φιλοκοινωνικές δραστηριότητες (Carlo et al., 2007· McGinley, 2010), τείνουν να

ενισχύουν την ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς, της ενσυναίσθησης και της συμπάθειας των παιδιών. Ακόμα, υπάρχουν ευρήματα που αποδεικνύουν πως οι γονείς συνεισφέρουν στην κοινωνικοποίηση των συναισθημάτων των παιδιών τους μέσω των τρόπων που αντιδρούν στα συναισθήματα εκείνων (Brownell et al., 2009· Garner, 2006) αλλά και των τρόπων που βοηθούν στην εκμάθησή τους (Eisenberg et al., 2015, Michalik et al., 2007· Wang et al., 2006). Εξίσου, εξω-οικογενειακοί παράγοντες, όπως είναι οι συνομήλικοι και οι εκπαιδευτικοί, μπορούν να προωθήσουν τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού. Οι αλληλεπιδράσεις των παιδιών με τους συνομήλικούς τους τείνουν να λειτουργούν ευεργετικά για την ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς (Fujisawa et al., 2008) και την ενίσχυση της θετικής συναισθηματικότητας (Fabes et al., 2012). Επιπλέον, η ποιότητα της σχέσης μεταξύ εκπαιδευτικού-παιδιού, η οποία περιλαμβάνει τη ζεστασιά, την υποστήριξη και την εγγύτητα, φαίνεται να προβλέπει τη ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού (Luckner & Pianta, 2011· Palermo et al., 2007). Σχετικά με τη εμφάνιση και την ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς αρκετοί θεωρητικοί έχουν έρθει σε αντιπαράθεση. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, τα δεδομένα δείχνουν πως η ενσυναίσθηση και η φιλοκοινωνική συμπεριφορά παρουσιάζονται κατά το δεύτερο μισό του δεύτερου έτους της ηλικίας των παιδιών, όπου αρχίζουν να εμφανίζουν αυτεπίγνωση και διαφοροποίηση του εαυτού-άλλου (Bischof-Köhler, 2012· Zahn-Waxler et al., 1992). Παρόλα αυτά, αρκετοί ερευνητές διατείνονται πως η διαφοροποίηση εαυτού-άλλου μπορεί να επιτευχθεί νωρίτερα, έχοντας ως αποτέλεσμα και την πρόωμη εμφάνιση της ενσυναίσθησης (Rochat & Striano, 2002, Roth-Hanania, Davidov, & Zahn-Waxler, 2011). Αξίζει να σημειώσουμε πως τα βρέφη μπορούν να εμφανίσουν διάφορες μορφές φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς (π.χ. βοήθεια, μοίρασμα, παρηγοριά) από το 1-2 έτος της ηλικίας τους (Rheingold, 1982· Zahn-Waxler et al., 1992). Οι συγκεκριμένες συμπεριφορές φαίνεται να αυξάνονται βαθμιαία κατά το 2-4 έτος της ηλικίας τους (Dunfield & Kuhlmeier, 2013· Zahn-Waxler et al., 1992). Όλο και περισσότερες έρευνες υποστηρίζουν πως τα βρέφη είναι ικανά να κατανοούν και να αξιολογούν τις δράσεις και τις εσωτερικές καταστάσεις των άλλων ατόμων, γεγονός που οδηγεί στην εμφάνιση των διεργασιών της διαφοροποίησης του εαυτού-άλλου και του ενδιαφέροντος για τους άλλους (Eisenberg et al., 2015· Hamlin & Wynn, 2011). Συνεπώς, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως η φιλοκοινωνική συμπεριφορά μπορεί να γίνει εμφανής από πολύ νωρίς στη ζωή των παιδιών, παρότι τείνει σε μεγάλο βαθμό να εκδηλώνεται προς το τέλος του δεύτερου έτους της ηλικίας τους. Αυτό συμβαίνει

καθώς καθοριστικό ρόλο διαδραματίζουν διάφοροι παράγοντες που συμβάλουν σε εκείνη συνδυαστικά με την πάροδο της ανάπτυξης (π.χ. ηλικία, γνωστικοί παράγοντες). Σύμφωνα με τα προηγούμενα κεφάλαια της παρούσας εργασίας, ολοένα και περισσότερες έρευνες τείνουν να υποστηρίζουν πως ο πατέρας του 21^{ου} αιώνα φαίνεται να κατέχει πιο ενεργό ρόλο καθόλη τη διάρκεια της ζωής του παιδιού του, τόσο στην φροντίδα όσο και στην ανάπτυξή του. Οι έρευνες, όμως, που έχουν διενεργηθεί γύρω από την επίδραση του πατρικού ρόλου στις διάφορες διαστάσεις της ανάπτυξης του παιδιού, και ιδιαίτερα στην ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του δεν είναι αρκετές και παρουσιάζουν αμφιλεγόμενα αποτελέσματα. Άλλες μελέτες συμπεραίνουν πως η συμβολή του πατέρα είναι μοναδική στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού του, όπως είναι και εκείνη της μητέρας, ενώ άλλες μελέτες καταλήγουν στο συμπέρασμα πως ο πατρικός ρόλος μπορεί να μην είναι τόσο αποτελεσματικός όσο και της μητέρας ως μοντέλο για την ενίσχυση της κοινωνικοποίησης των θετικών χαρακτηριστικών της συμπεριφοράς του παιδιού.

Όπως παρουσιάζεται από τη βιβλιογραφική επισκόπηση που πραγματοποιήσαμε στο παρόν κεφάλαιο, προκύπτουν ορισμένα ερευνητικά κενά γύρω από τη σχέση μεταξύ της αλληλεπίδρασης πατέρα-παιδιού και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού, τα οποία με τη σειρά τους μάς οδήγησαν στη διεξαγωγή της παρούσας εργασίας. Οι ερευνητικές προσπάθειες των τελευταίων ετών ήταν, ως επί το πλείστον, νατουραλιστικές, συγχρονικές, διαχρονικές και βασίστηκαν σε μια σειρά από ερευνητικούς σχεδιασμούς, αξιοποιώντας μεθόδους αυτοαναφοράς (π.χ. ερωτηματολόγια και κλίμακες) και μεθόδους παρατήρησης μέσω βιντεοσκόπησης ώστε να αξιολογήσουν τις πιθανές επιδράσεις των χαρακτηριστικών της αλληλεπίδρασης πατέρα-παιδιού στην ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού. Πιο συγκεκριμένα, οι μελέτες επικεντρώθηκαν στις επιδράσεις των διαστάσεων των γονικών ειδών (π.χ. αρνητικότητα, ευαισθησία, ζεστασιά, συναισθηματική εκφραστικότητα) και γονικών πρακτικών κοινωνικοποίησης του πατέρα (π.χ. θετική γονική φροντίδα, γονική εμπλοκή, γονικές πρακτικές πειθαρχίας, γονικές αξίες) στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού του (Attili et al., 2010· Burbach et al., 2004· Daniel et al., 2016· Dekovic & Janssens, 1992· Eberly & Montemayor, 1999· Eisenberg et al., 1992· Ferreira et al., 2016· Gryczkowski et al., 2018· Hart et al., 1992· Hastings et al., 2005· Jeong & Choi, 1995· Lindsey et al., 2013· Newton et al., 2014· Seol & Moon, 2006· Volling & Belsky, 1992· Wu et al., 2016· Yang, 2011). Στο βαθμό που γνωρίζουμε δεν υπάρχουν σχετικές μελέτες που να

έχουν ασχοληθεί με τη σχέση μεταξύ των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας του πατέρα, όπως είναι η φιλοκοινωνική συμπεριφορά του, και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού του. Έτσι, γίνεται αναγκαία η πιο εκτεταμένη μελέτη του θέματος προκειμένου να καλυφθεί μέρος του ερευνητικού κενού για το εν λόγω θέμα. Επιπλέον, σε ορισμένες μελέτες έχουν συμπεριληφθεί και άλλοι παράγοντες, οι οποίοι τείνουν να διαμεσολαβούν ή να ρυθμίζουν τις σχέσεις μεταξύ της αλληλεπίδρασης πατέρα-παιδιού και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του, εστιάζοντας στα χαρακτηριστικά του παιδιού (π.χ. φύλο, ηλικία, εθνικότητα, ευγνωμοσύνη, αυτοαποτελεσματικότητα· Gryczkowski et al., 2018· Zarra-Nezhad et al., 2018· Wu et al., 2016· Yang, 2011). Εντούτοις, παρόμοιες μελέτες γύρω από την διαμεσολαβητική ή ρυθμιστική επίδραση των χαρακτηριστικών του πατέρα (π.χ. ηλικία, εθνικότητα, εκπαίδευση και κοινωνικοοικονομική κατάσταση) φαίνεται να μην υπάρχουν. Αναφορικά με το ηλικιακό εύρος των παιδιών που αξιολογήθηκαν στις έρευνες, συμμετείχαν παιδιά που ανήκαν στη βρεφική έως και την εφηβική ηλικία (1-17 ετών). Η πλειονότητα των ερευνών επικεντρώθηκε στη νηπιακή και προσχολική ηλικία, πιθανότατα λόγω του ότι οι συγκεκριμένες αναπτυξιακές περίοδοι φαίνεται να είναι κρίσιμες, τόσο για την τυπική ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού όσο και για την επίδραση του πατέρα σε αυτή την πρώιμη ηλικία. Ακόμα, αξίζει να αναφέρουμε πως οι παραπάνω μελέτες διενεργήθηκαν σε διάφορα πολιτισμικά πλαίσια, όπως είναι η Αμερική, οι κοινωνίες της Ασίας και της Δυτικής Ευρώπης, ορισμένες από τις οποίες περιλάμβαναν συμμετέχοντες από ποικίλα εθνικά πλαίσια (π.χ. Αφροαμερικανοί, Έλληνες και Ιταλοί της Αμερικής). Επομένως, στηριζόμενοι στα εμπειρικά δεδομένα και στα κενά έρευνας που παρουσιάστηκαν, οδηγηθήκαμε στην ανάγκη να διενεργήσουμε έρευνα που να αξιολογεί τις συσχετίσεις μεταξύ της πατρικής εμπλοκής και φιλοκοινωνικότητας με τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού. Ανάλογες ερευνητικές προσπάθειες γύρω από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του πατέρα και τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού χρειάζονται ώστε να διευρυνθεί περαιτέρω η γνώση σε αυτόν τον τομέα. Ολοκληρώνοντας, ευελπιστούμε η παρούσα μελέτη να καλύψει τα ερευνητικά κενά που ανάδειξαν οι σχετικές έρευνες (βλ. Ferreira et al., 2016· Gryczkowski et al., 2018· Wu et al., 2016).

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να αξιολογηθούν οι επιδράσεις της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του πατέρα και της πατρικής εμπλοκής στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά παιδιών νηπιακής ηλικίας στην Ελλάδα. Ειδικότερα,

πρώτος στόχος της εργασίας αυτής είναι να εξετάσει: 1) εάν υπάρχει θετική σχέση μεταξύ των μεταβλητών της πατρικής εμπλοκής, της φιλοκοινωνικής συμπεριφορά και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού, καθώς και 2) αν υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ των παραπάνω μεταβλητών ανά το φύλο του παιδιού. Εικάζεται πως η πατρική εμπλοκή και φιλοκοινωνικότητα, έκαστες, θα συσχετίζονται θετικά με τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού αλλά και η φιλοκοινωνική συμπεριφορά του πατέρα με την πατρική εμπλοκή, τόσο στο σύνολο του δείγματος όσο και ανά φύλο του παιδιού. Ο δεύτερος στόχος της είναι να προσδιορίσει εάν αμφότερες, η πατρική εμπλοκή, η φιλοκοινωνική συμπεριφορά του πατέρα και τα χαρακτηριστικά του παιδιού (π.χ. φύλο και ηλικία) θα προβλέπουν τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία δεν υπάρχουν αντίστοιχες έρευνες που να έχουν εξετάσει την από κοινού προβλεπτική ισχύ των παραπάνω μεταβλητών. Ωστόσο, στηριζόμενοι στις θέσεις του Bandura (1991· Bandura et al., 1967) και της Cabrera και των συνεργατών της (Cabrera et al., 2014· Cabrera et al., 2018), αναμένεται πως αμφότερες οι μεταβλητές, θα προβλέπουν τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού. Στηριζόμενοι στη βιβλιογραφία προσδοκούμε πως η παρούσα έρευνα θα παρέχει ενδείξεις σχετικά με την επίδραση της θετικής κοινωνικής συμπεριφοράς του πατέρα και της πατρικής εμπλοκής στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά των νηπίων, επεκτείνοντας την ήδη υπάρχουσα γνώση σχετικά με τις επιδράσεις του πατέρα στην κοινωνική ανάπτυξη των παιδιών.

ΕΜΠΕΙΡΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

Κεφάλαιο 3^ο

4. Μεθοδολογία

Στόχος του παρόντος κεφαλαίου είναι η εκτενής ανάλυση των σταδίων διεξαγωγής της έρευνας. Πιο συγκεκριμένα, στην αρχή του κεφαλαίου πραγματοποιείται η περιγραφή του δείγματος της έρευνας, δηλαδή των δημογραφικών χαρακτηριστικών των συμμετεχόντων. Στη συνέχεια περιγράφεται η επιλογή, η εγκυρότητα και η αξιοπιστία των εργαλείων που χρησιμοποιήθηκαν για την συλλογή δεδομένων. Ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο, καταγράφονται ενδελεχώς τα στάδια της ερευνητικής διαδικασίας που ακολουθήθηκαν, όπως είναι ο ερευνητικός σχεδιασμός, η χρονική περίοδος συλλογής δεδομένων, οι δείκτες στατιστικής ανάλυσης που αξιοποιήθηκαν για τον έλεγχο των υποθέσεων και τα ηθικά ζητήματα της έρευνας.

4.1. Συμμετέχοντες

Στην έρευνα συμμετείχαν εκατό τριάντα εννέα πατέρες ($N=139$), οι οποίοι είχαν παιδιά (45.3% κορίτσια) ηλικίας μεταξύ 24 και 36 μηνών ($M=31.22$, $SD=4.32$). Αναφορικά με τους πατέρες, η ηλικία τους κυμαινόταν μεταξύ 23 και 58 ετών ($M=37.53$, $SD=5.66$). Στην πλειοψηφία τους ήταν έγγαμοι (95.1%, $N=132$), ενώ ένα μικρό ποσοστό ανήκε στους αγάμους (2.2%, $N=3$) και στους διαζευγμένους (2.9%, $N=4$). Επίσης, οι περισσότεροι πατέρες ήταν ελληνικής καταγωγής (97.1%, $N=135$), ωστόσο υπήρχαν περιπτώσεις που οι πατέρες είχαν αλβανική (0.7%, $N=1$), ελληνοκαναδική (0.7%, $N=1$), ελληνοκυπριακή (0.7%, $N=1$) και ολλανδική καταγωγή (0.7%, $N=1$), εκ των οποίων το 74.8% ($N=104$) διέμενε σε αστική περιοχή, το 12.9% ($N=18$) σε αγροτική και το 12.2% ($N=17$) σε ημιαστική περιοχή. Σχετικά με το μορφωτικό επίπεδο των πατέρων, το 1.4% ($N=2$) δεν είχε λάβει καμία συστηματική εκπαίδευση, το 1.4% ($N=2$) είχε ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, το 36% ($N=50$) είχε ολοκληρώσει την δευτεροβάθμια εκπαίδευση (είτε γυμνάσιο είτε λύκειο ή ΕΠΑΛ), το 2.9% ($N=4$) ήταν κάτοχος διπλώματος τεχνική σχολής (ΙΕΚ), το 34.5% ($N=48$) ήταν κάτοχος πτυχίου ΑΕΙ, το 20.9% ($N=29$) ήταν κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος και το 1.4% ($N=2$) ήταν κάτοχος διδακτορικού διπλώματος. Επιπλέον, όσον αφορά την

επαγγελματική κατάσταση των πατέρων, το 1.4% (N=2) ήταν άνεργοι, το 17.3% (N=24) ήταν δημόσιοι υπάλληλοι, το 48.2% (N=67) ήταν ιδιωτικοί υπάλληλοι και το 32.4% (N=45) ήταν ελεύθεροι επαγγελματίες, καθώς επίσης το ατομικό εισόδημά τους ανερχόταν μεταξύ των 3.000€ - 65.000€.

4.2. Ερευνητικά εργαλεία

Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης, ο ερευνητής σχεδίασε ένα ερωτηματολόγιο με σκοπό να συλλέξει πληροφορίες σχετικά με το δημογραφικό προφίλ των συμμετεχόντων, όπως είναι η ηλικία, η εθνικότητα, το μορφωτικό επίπεδο, η επαγγελματική κατάσταση, το ατομικό εισόδημα του πατέρα αλλά και το φύλο, η ηλικία, η εθνικότητα και ο τόπος κατοικίας του παιδιού.

4.2.1. Φιλοκοινωνική συμπεριφορά πατέρα

Η φιλοκοινωνική συμπεριφορά του πατέρα αξιολογήθηκε με το Prosocialness Scale for Adults (στο εξής PSA· Caprara, Steca, Zelli, & Capanna, 2005). Το PSA είναι ένα ερωτηματολόγιο αυτο-αναφοράς 16 ερωτήσεων πενταβάθμιας κλίμακας Likert, η οποία κυμαίνεται από 1 (Ποτέ/Σχεδόν Ποτέ Αλήθεια) σε 5 (Σχεδόν Πάντα/Πάντα Αλήθεια), και εξετάζει τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά και την ενσυναίσθηση των ενηλίκων (βοήθεια, μοίρασμα, φροντίδα· μονοδιάστατη κλίμακα). Πρόκειται για ένα εργαλείο που χρησιμοποιείται ευρέως σε έρευνες για να αξιολογήσει τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά τόσο των εφήβων όσο και των ενηλίκων, παρουσιάζοντας εγκυρότητα και αξιοπιστία (π.χ. Kanacri et al., 2014· Marti-Vilar, Merino-Soto, & Rodriguez, 2020). Η μετάφραση και η προσαρμογή της κλίμακας στην ελληνική γλώσσα από την πρωτότυπη εκδοχή της αλλά και εκείνων που ακολουθούν, πραγματοποιήθηκε από τρεις ανεξάρτητους επαγγελματίες μεταφραστές, σύμφωνα με τις συστάσεις της International Test Commission (2017). Ο ερευνητής απομόνωσε όλες τις ερωτήσεις που εμφάνιζαν χαμηλότερη φόρτιση του .50 στην ανάλυση κύριων συνιστωσών (στο εξής ΑΚΣ), σύμφωνα με το πλήθος του δείγματος (Hair, Black, Babin, & Anderson, 2009). Επίσης, από το συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο αξιοποιήσαμε τις 12 από τις 16 ερωτήσεις, οι οποίες εξετάζουν καθαρά τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά όπως παρουσιάζονται: 1) ερωτήσεις 3, 6 (βοήθεια· π.χ., «Προσπαθώ να βοηθάω τους άλλους»), 2) ερώτηση 4 (προθυμία να προσφερθεί βοήθεια στους άλλους· π.χ., «Είμαι διαθέσιμος/η σε εθελοντικές δραστηριότητες, ώστε να βοηθήσω αυτούς που το έχουν

ανάγκη», 3) ερωτήσεις 2, 9, 11, 14 (μοίρασμα με σκοπό τη φροντίδα: π.χ., «Είμαι πρόθυμος στο να διαθέσω τις γνώσεις και τις ικανότητές μου για τους άλλους»), 4) ερώτηση 10 (βοήθεια μέσω συναισθηματικής παρηγοριάς: π.χ., «Προσπαθώ να παρηγορώ αυτόν ο οποίος είναι λυπημένος») και 5) ερώτηση 13, 15 (υποστηρικτική συντροφιά: π.χ., «Προσπαθώ να είμαι κοντά και να φροντίζω αυτούς που το έχουν ανάγκη»). Το υψηλό σκορ στις παραπάνω ερωτήσεις αντανακλά υψηλότερα επίπεδα εκδήλωσης φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς από τους πατέρες. Για να μπορέσουμε να αξιολογήσουμε την αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας, κάναμε χρήση του δείκτη Cronbach's alpha, ο οποίος έδειξε πως υπάρχει καλή εσωτερική αξιοπιστία με $\alpha=.840$.

4.2.2. Πατρική εμπλοκή

Η πατρική εμπλοκή εξετάστηκε με το Father-Child Activities (στο εξής FFA: Angel, Burton, Chase-Lansdale, Cherlin, & Moffitt, 2009a). Το FFA είναι ένα ερωτηματολόγιο 18 ερωτήσεων πενταβάθμιας κλίμακας Likert, η οποία κυμαίνεται από 1 (Σχεδόν κάθε μέρα) σε 5 (Καθόλου τους τελευταίους μήνες), και μετράει τις διαστάσεις των δραστηριοτήτων πατέρα-παιδιού (πειθαρχία, συναισθηματική υποστήριξη και γνωστική διέγερση: τρεις υποκλίμακες). Στη παρούσα έρευνα, εφόσον αντιστρέψαμε τις αξίες των ερωτήσεων και πραγματοποιήσαμε ΑΚΣ, αξιοποιήθηκαν οι εξής παράγοντες με τις ερωτήσεις που τους απαρτίζουν: 1) πειθαρχία (ερωτήσεις 3, 5, 6, 8, 13, 14: π.χ., «Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, πόσο συχνά έχεις μαλώσει το παιδί σου, όταν παραφέρεται; Θα έλεγες...»), 2) συναισθηματική υποστήριξη (ερωτήσεις 10, 11, 15, 16, 18: π.χ., «Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, πόσο συχνά έχεις αγκαλιάσει ή φιλήσει το παιδί σου; Θα έλεγες...»), και 3) γνωστική διέγερση (ερωτήσεις 1, 2, 4, 7, 9, 17: π.χ., «Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, πόσο συχνά έχεις διαβάσει βιβλίο στο παιδί σου; Θα έλεγες...»). Το υψηλό σκορ στην κλίμακα αντιπροσωπεύει μια θετική αλληλεπίδραση μεταξύ πατέρα-παιδιού. Ο δείκτης Cronbach's alpha για την κλίμακα στο σύνολό της έδειξε πως υπάρχει αποδεκτή αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας $\alpha=.790$.

4.2.3. Φιλοκοινωνική συμπεριφορά παιδιού

Η φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού μετρήθηκε με το Early Prosocial Behaviour Questionnaire (στο εξής EPBQ: Giner Torrens & Kärtner, 2017). Το EPBQ είναι ένα ερωτηματολόγιο αυτο-αναφοράς γονέων, 15 ερωτήσεων που βαθμολογείται με τη χρήση μιας τετραβάθμιας κλίμακας Likert, η οποία κυμαίνεται από 1 (Σχεδόν

Ποτέ) σε 4 (Σχεδόν Πάντα). Το εν λόγω ερωτηματολόγιο αναπτύχθηκε με σκοπό να αξιολογήσει την πρώιμη φιλοκοινωνική συμπεριφορά παιδιών νεαρής ηλικίας (βοήθεια, μοίρασμα και παρηγοριά· τρεις υποκλίμακες). Αξίζει να σημειώσουμε πως η χρήση του σε έρευνες γίνεται όλο και πιο εμφανής τα τελευταία χρόνια (π.χ. Yüceol, Aytaç, & Uçanoğ, 2020). Για την προσεχή εργασία, οι παράγοντες με τις αντίστοιχες ερωτήσεις που πληρούσαν τα κριτήρια της ΑΚΣ και χρησιμοποιήθηκαν ήταν οι εξής: 1) βοήθεια (ερωτήσεις 1, 4, 7, 10, 14· π.χ., «βοηθάει στις δουλειές του σπιτιού»), 2) μοίρασμα (ερωτήσεις 2, 5, 8, 13· π.χ., «μοιράζεται διάφορα πράγματα») και 3) παρηγοριά (ερωτήσεις 6, 9, 11, 12· π.χ., «παρηγορεί τους άλλους, όταν είναι λυπημένοι ή θλιμμένοι»). Το υψηλό σκορ σε αυτή την κλίμακα αποτελεί ένδειξη εκδήλωσης υψηλής πρώιμης φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς από τα παιδιά. Όσον αφορά την εσωτερική αξιοπιστία της κλίμακας βάσει του δείγματος της έρευνας, τα αποτελέσματα έδειξαν πως υπάρχει πολύ καλή εσωτερική αξιοπιστία με $\alpha = .898$.

4.3. Ερευνητική διαδικασία

4.3.1. Ερευνητικός σχεδιασμός

Στα πλαίσια της παρούσας έρευνας επιλέξαμε να διεξάγουμε ποσοτική, συσχετιστική έρευνα με τη χρήση ερωτηματολογίων τύπου κλίμακας Likert, καθώς οι υπό μελέτη μεταβλητές μας, η φιλοκοινωνική συμπεριφορά του πατέρα, η φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού και η πατρική εμπλοκή, είναι μετρήσιμες. Η χρήση ποσοτικής, συσχετιστικής έρευνας κρίθηκε κατάλληλη, καθώς επιθυμούμε να αξιολογήσουμε και να περιγράψουμε τις τάσεις και τις σχέσεις μεταξύ των μεταβλητών που μελετάμε (Creswell, 2015). Επίσης, η ποσοτική μέθοδος μπορεί να μας παρέχει αντιπροσωπευτικές πληροφορίες σχετικά με τις ερευνητικές υποθέσεις μας (Κυριαζόπουλος & Σαμαντά, 2011). Όσον αφορά την αξιοποίηση των ερωτηματολογίων τύπου κλίμακας Likert, πρόκειται για εργαλεία που είναι ευρέως διαδεδομένα και εύκολα στη χρήση, αφού παρέχουν συγκεκριμένες πληροφορίες για τις αντιλήψεις, τις απόψεις και τις στάσεις από ένα μεγάλο αριθμό διαφορετικών ατόμων (Jamieson, 2008· Newby, 2019).

4.3.2. Συλλογή δεδομένων

Η παρούσα έρευνα χρησιμοποίησε δεδομένα από πατέρες που έχουν μικρά παιδιά με σκοπό την κατανόηση του αντίκτυπου της δυναμικής του πατέρα στην ανατροφή και

ανάπτυξη των παιδιών. Η διεξαγωγή της παρούσας έρευνας εγκρίθηκε από Επιτροπή Δεοντολογίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης κατόπιν αιτήματος του ερευνητή (βλ. Παραρτήματα). Η συλλογή δεδομένων πραγματοποιήθηκε την περίοδο μεταξύ των μηνών Ιανουαρίου και Δεκεμβρίου του 2020 σε συνεργασία με δημόσιους και ιδιωτικούς βρεφονηπιακούς σταθμούς από όλους τους νομούς της νήσου Κρήτης. Αφού ο ερευνητής ήρθε σε επικοινωνία με τους διευθυντές των δημόσιων και ιδιωτικών βρεφονηπιακών σταθμών, τους ενημέρωσε ενδελεχώς για τη διαδικασία της έρευνας. Εφόσον έλαβε την άδεια από τους αρμόδιους, παρέδωσε σε έντυπη μορφή τη δήλωση συναίνεσης για τους γονείς και το ερωτηματολόγιο, ώστε να μοιραστούν στους πατέρες που πιθανόν επιθυμούσαν να συμμετάσχουν. Στο έντυπο συναίνεσης πραγματοποιούταν η πλήρης ενημέρωση των συμμετεχόντων για τη διαδικασία της έρευνας, την προστασία των προσωπικών δεδομένων τους, την ενδεχόμενη εθελούσια αποχώρησή τους από αυτήν και τις σχετικές πληροφορίες για τον ερευνητή (π.χ. ιδιότητα, τηλέφωνο). Μετά από τη γραπτή συγκατάθεση των πατέρων, κλήθηκαν να συμπληρώσουν ένα ατομικό ερωτηματολόγιο, το οποίο εστίαζε στις απόψεις τους γύρω από τη θετική κοινωνική συμπεριφορά των ίδιων, των παιδιών τους αλλά και την αλληλεπίδραση με το παιδί τους. Οι πατέρες έλαβαν οδηγίες να τοποθετήσουν το ερωτηματολόγιο, αφού το συμπληρώσουν, στους φακέλους που τους είχαν δοθεί, να τους σφραγίσουν και να τους επιστρέψουν στον συνεργαζόμενο εκπαιδευτικό. Ύστερα από την εμφάνιση της πανδημίας που προκλήθηκε από τον κορονοϊό COVID-19, ο ερευνητής προχώρησε στη σχεδίαση της ηλεκτρονικής μορφής του ερωτηματολογίου, το οποίο και μοίρασε μέσω διαδικτυακής εφαρμογής google forms στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και στους συνεργαζόμενους βρεφονηπιακούς σταθμούς. Η χορήγηση της ηλεκτρονικής μορφής ενός ερωτηματολογίου μέσω διαφόρων διαδικτυακών εφαρμογών (π.χ. google forms) αποτελεί μια ιδιαίτερα συχνή διαδικασία στην εποχή μας, καθώς εξυπηρετεί τους ερευνητές ως προς την αποδοτική συλλογή των δεδομένων με εύκολο, γρήγορο και οικονομικό τρόπο (Newby, 2019). Αξίζει να σημειώσουμε πως από τα έντυπα ερωτηματολόγια που μοιράστηκαν (N=331), τα 198 επιστράφηκαν και μόλις τα 89 δεν εμπειρεύσαν σφάλματα στα δεδομένα ή ελλείποντα δεδομένα, τα οποία θα μπορούσαν να δημιουργήσουν εσφαλμένα αποτελέσματα και συμπεράσματα. Ενώ από την ηλεκτρονική μορφή του ερωτηματολογίου συμπληρώθηκαν 79 ερωτηματολόγια εκ των οποίων τα 50 διέθεταν συνεπή δεδομένα. Το άθροισμα των παραπάνω ερωτηματολογίων (N=139) αποτελεί το συνολικό δείγμα της έρευνας.

4.3.3. Ανάλυση δεδομένων

Η κωδικοποίηση και ανάλυση των δεδομένων πραγματοποιήθηκε με τη χρήση του λογισμικού Microsoft Office Excel 2019 και του στατιστικού πακέτου IBM SPSS 23. Η ανάλυση δεδομένων στην παρούσα μελέτη πραγματοποιήθηκε σε τρία διακριτά στάδια. Αρχικά, έγινε εφαρμογή της περιγραφικής στατιστικής και ο υπολογισμός των συχνοτήτων για το δημογραφικό προφίλ των συμμετεχόντων (βλ. 4.1. Συμμετέχοντες). Στη συνέχεια, για τον έλεγχο των υποθέσεων, χρησιμοποιήσαμε τις σύνθετες βαθμολογίες των κλιμάκων, οι οποίες ελήφθησαν μέσω του υπολογισμού του μέσου όρου των βαθμολογιών των αντικειμένων για κάθε διάσταση. Μετέπειτα, αφού εξετάσαμε την κανονικότητα με τη χρήση του ελέγχου κανονικότητας Shapiro-Wilk, του γραφικού ελέγχου καταλληλότητας κατανομής (Q-Q Plot) και τη χρήση ιστογραμμάτων, ελέγξαμε την πιθανή εμφάνιση αποκλινοσών τιμών. Έτσι, ανάλογα με την κατανομή του δείγματος πραγματοποιήθηκαν παραμετρικές συσχετιστικές αναλύσεις Pearson (r) και μη παραμετρικές συσχετίσεις Spearman (ρ). Ακόμα, σχεδιάστηκε ένας πίνακας αλληλοσυσχετίσεων που εμπεριείχε όλες τις σχετικές με τις υποθέσεις υπό διερεύνηση μεταβλητές τόσο για το σύνολο του δείγματος όσο και ανά φύλο του παιδιού. Τέλος, για να ελέγξουμε την από κοινού προβλεπτική ισχύ των υπό μελέτη μεταβλητών, πραγματοποιήσαμε ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης με τη μέθοδο της βηματικής παλινδρόμησης. Η στάθμη στατιστικής σημαντικότητας των ελέγχων ορίστηκε στο 0.05 ή 5% επίπεδο σημαντικότητας (Norris, Qureshi, Howitt, & Cramer, 2014).

Κεφάλαιο 4^ο

5. Αποτελέσματα

Προκειμένου να αξιολογήσουμε το βαθμό εμπλοκής του πατέρα με το παιδί του αλλά και το βαθμό εκδήλωσης της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς τόσο από τους πατέρες όσο και από τα παιδιά τους, υπολογίσαμε τους μέσους όρους των κλιμάκων που τους επιδώσαμε. Στον Πίνακα 1. παρουσιάζονται οι μέσοι όροι (στο εξής Μ.Ο.) και οι τυπικές αποκλίσεις (στο εξής Τ.Α.) στο σύνολο του δείγματος.

Πίνακας 1.

Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις στις κλίμακες που επιδόθηκαν οι συμμετέχοντες

	<i>M.O.</i>	<i>T.A.</i>
ΦΣΠ ¹	3.68	0.62
Πατρική εμπλοκή	3.81	0.47
Πειθαρχία	3.09	0.82
Συναισθηματική υποστήριξη	4.77	0.26
Γνωστική διέγερση	3.74	0.64
ΦΣπ ²	2.90	0.53
Βοήθεια	2.89	0.65
Μοίρασμα	2.76	0.65
Φροντίδα-Παρηγοριά	3.06	0.64

¹ ΦΣΠ= Φιλοκοινωνική συμπεριφορά πατέρα, ²ΦΣπ= Φιλοκοινωνική συμπεριφορά παιδιού.

Σύμφωνα με τον Πίνακα 1. οι Μ.Ο. των υπό μελέτη μεταβλητών ήταν πάνω από τη μέση τιμή της κάθε κλίμακας, όπως όρισαν οι κατασκευαστές. Ειδικότερα, ο Μ.Ο. της πατρικής εμπλοκής ήταν σχετικά υψηλός ($M.O.=3.68$, $T.A.=0.62$) σε μια κλίμακα που κυμαινόταν μεταξύ 0 έως 5. Στο ίδιο μοτίβο κινήθηκαν και οι διαστάσεις της πατρικής εμπλοκής, πειθαρχία ($M.O.=3.09$, $T.A.=0.82$), συναισθηματική υποστήριξη ($M.O.=4.77$, $T.A.=0.26$) και γνωστική διέγερση ($M.O.=3.74$, $T.A.=0.64$) αντίστοιχα σε μια κλίμακα από 0 έως 5. Αναφορικά με την κλίμακα για την φιλοκοινωνική συμπεριφορά του πατέρα, ο Μ.Ο. ήταν εξίσου σχετικά υψηλός ($M.O.=3.68$, $T.A.=0.62$) σε μια κλίμακα με ελάχιστη τιμή το 0 και μέγιστη τιμή το 5. Επιπρόσθετα, ο Μ.Ο. της

φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς των παιδιών ήταν σχετικά υψηλός ($M.O.=2.90$, $T.A.=0.53$) σε μια κλίμακα που κυμαίνονταν μεταξύ του 0 έως 4. Τέλος, ανάλογα ήταν και τα αποτελέσματα του $M.O.$ στις διαστάσεις της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού, βοήθεια ($M.O.=2.89$, $T.A.=0.65$), μοίρασμα ($M.O.=2.76$, $T.A.=0.65$) και φροντίδα-παρηγοριά ($M.O.=3.06$, $T.A.=0.64$) εξίσου σε μια κλίμακα μεταξύ του 0 έως 4.

Αξίζει να σημειώσουμε πως η προκαταρκτική ανάλυση δεδομένων έδειξε ότι το φύλο των παιδιών, αγόρια ($N=76$) και κορίτσια ($N=63$), δεν διαφέρει ως προς τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του πατέρα ($t=.746$, $df=137$, $p=.457$), ούτε ως προς τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού ($t=.746$, $df=137$, $p=.457$), καθώς ούτε ως προς την πατρική εμπλοκή ($t=.683$, $df=137$, $p=.496$). Για να εξετάσουμε τις διαφορές μεταξύ των παιδιών που ανήκουν σε διαφορετικές ηλικιακές ομάδες (2 ετών, 2,5 ετών και 3 ετών) ως προς τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του πατέρα και του παιδιού, διεξαγάγαμε ανάλυση διακύμανσης (ANOVA) με συγκρίσεις post hoc. Ο στατιστικός έλεγχος ANOVA έδειξε στατιστικώς σημαντικές διαφορές μεταξύ των υπο-ομάδων στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του πατέρα ($F(2,136)=4.80$, $p=.010$). Πιο συγκεκριμένα, η μέση διαφορά μεταξύ των παιδιών ηλικίας 2 ετών και 3 ετών είναι $M.D.=.434$, με υπεροχή των παιδιών ηλικίας 2 ετών. Επίσης, η μέση διαφορά μεταξύ των παιδιών ηλικίας 2,5 ετών και 3 ετών είναι $M.D.=.307$, με υπεροχή των παιδιών ηλικίας 2,5 ετών. Εξίσου και οι δυο μέσες διαφορές μεταξύ των παραπάνω υπο-ομάδων είναι στατιστικώς σημαντικές με την πρώτη να έχει $p=.005$, και τη δεύτερη $p=.004$. Ο έλεγχος διακύμανσης (ANOVA) δεν έδωσε σημαντικές στατιστικές διαφορές μεταξύ των υπο-ομάδων στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού ($F(2,136)=2.69$, $p=.071$) και την πατρική εμπλοκή ($F(2,136)=.237$, $p=.790$). Επίσης, δεν υπήρχαν σημαντικές στατιστικές διαφορές μεταξύ των ηλικιακών ομάδων του πατέρα (21-30, 31-40, 41-50, 51-60) στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του πατέρα ($F(3,132)=1.74$, $p=.162$), στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού ($F(3,132)=2.23$, $p=.087$) και στην πατρική εμπλοκή ($H(3)=1.59$, $p=.071$).

5.1. Συσχετίσεις ανάμεσα στις υπό μελέτη μεταβλητές

Σχεδιάστηκε πίνακας συσχέτισης κατά Pearson και κατά Spearman για την πατρική εμπλοκή, τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του πατέρα, τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού και την ηλικία του παιδιού σε μήνες στο σύνολο του δείγματος. Οι αλληλοσυσχετίσεις των μεταβλητών παρουσιάζονται στον Πίνακα 2.

Πίνακας 2.

Συσχετίσεις κατά Pearson και κατά Spearman μεταξύ των υπό μελέτη μεταβλητών

	1	2	3	4
1. Πατρική εμπλοκή	-			
2. ΦΣΠ ¹	-0.035	-		
3. ΦΣπ ²	0.164*	0.382***	-	
4. Ηλικία παιδιού	-0.071	-0.101	-0.158*	-

Σημείωση: Όλοι οι έλεγχοι μονόπλευρης σημαντικότητας, για θετική συσχέτιση * $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$, one tailed. ¹ ΦΣΠ= Φιλοκοινωνική συμπεριφορά πατέρα, ² ΦΣπ= Φιλοκοινωνική συμπεριφορά παιδιού. Η μεταβλητή της ηλικίας των παιδιών αναφέρεται στην ηλικία των παιδιών σε μήνες

Στην προσπάθεια να ανιχνευθεί εάν υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του πατέρα (στο εξής ΦΣΠ) και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού (στο εξής ΦΣπ), για το συνολικό δείγμα της έρευνας, πραγματοποιήθηκε έλεγχος συσχέτισης κατά Pearson (r). Ο συντελεστής Pearson (r) για τις μεταβλητές ΦΣΠ και τη ΦΣπ έδειξε $r=.382$ με $p=.001$ (βλ. Πίνακα 2.), υποδηλώνοντας πως οι δυο μεταβλητές συσχετίζονται μεταξύ τους, ισχυρώς στατιστικά σημαντικά. Έτσι, αποδεικνύεται πως η ΦΣΠ συνδέεται θετικά με τη ΦΣπ.

Επιπλέον, για την εξέταση της υπόθεσης εάν υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών της πατρικής εμπλοκής και της ΦΣπ στο σύνολο του δείγματος, κάναμε χρήση του μη παραμετρικού συντελεστή συσχέτισης Spearman (r_{ho}). Ο συντελεστής Spearman έδωσε $r_{ho}=.164$ με $p=.026$, φανερώνοντας πως οι δυο μεταβλητές συσχετίζονται θετικά μεταξύ τους, στατιστικώς σημαντικά (βλ. Πίνακας 2.). Άρα, αποδεικνύεται πως η πατρική εμπλοκή έχει θετική σύνδεση με την ΦΣπ. Αντιθέτως, ο συντελεστής συσχέτισης Pearson (r) για τις μεταβλητές ΦΣΠ και πατρική εμπλοκή έδειξε $r=-.035$ με $p=.660$, παρουσιάζοντας μη στατιστική σημαντική συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών.

5.2. Συσχετίσεις ανάμεσα στις υπό μελέτη μεταβλητές ανά το φύλο παιδιού

Προκειμένου να εξεταστούν οι συσχετίσεις μεταξύ της πατρικής εμπλοκής, της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του πατέρα και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού ανά το φύλο παιδιού πραγματοποιήθηκαν αναλύσεις συσχέτισης κατά Pearson και κατά Spearman, όπως παρουσιάζονται στον πίνακα 3.

συσχέτισης κατά Pearson και κατά Spearman Οι αλληλοσυσχετίσεις των μεταβλητών παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.

Για διερευνηθεί η υπόθεση εάν υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ της ΦΣΠ και της ΦΣπ ανά το φύλο παιδιού, κάναμε χρήση του ελέγχου συσχέτισης κατά Pearson (r) για την υπο-ομάδα των αγοριών και του μη παραμετρικού συντελεστή συσχέτισης Spearman (ρ) για την υπο-ομάδα των κοριτσιών (βλ. Πίνακας 3.). Οι συντελεστές συσχέτισης Pearson (r) και Spearman (ρ) για τις μεταβλητές ΦΣΠ και ΦΣπ έδωσαν για την υπο-ομάδα των αγοριών $r=.319$ με $p=.002$ και για την υπο-ομάδα των κοριτσιών $\rho=.462$ με $p=.001$, υποδεικνύοντας πως η ΦΣΠ και η ΦΣπ για τις δυο υπο-ομάδες του φύλου των παιδιών συσχετίζονται θετικά μεταξύ τους, ισχυρώς στατιστικά σημαντικά. Συνεπώς, αποδεικνύεται πως η ΦΣΠ συσχετίζεται θετικά με την ΦΣπ για τις υπο-ομάδες του φύλου των παιδιών.

Πίνακας 3.

Συσχετίσεις κατά Pearson και κατά Spearman μεταξύ των υπό μελέτη μεταβλητών ανά το φύλο παιδιού

Κορίτσια/Αγόρια	1	2	3
1. Πατρική εμπλοκή	-	-0.176	0.057
2. ΦΣΠ ¹	0.182	-	0.319**
3. ΦΣπ ²	0.262*	0.462**	-

Σημείωση: Όλοι οι έλεγχοι μονόπλευρης σημαντικότητας, για θετική συσχέτιση * $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$, one tailed. ¹ ΦΣΠ= Φιλοκοινωνική συμπεριφορά πατέρα, ² ΦΣπ= Φιλοκοινωνική συμπεριφορά παιδιού. Οι συσχετίσεις στο κάτω μέρος από τη διαγώνιο αφορούν τα κορίτσια, ενώ οι συσχετίσεις στο πάνω μέρος από τη διαγώνιο αφορούν τα αγόρια.

Σχετικά με την υπόθεση εάν υπάρχει θετική σχέση μεταξύ των μεταβλητών της πατρικής εμπλοκής και της ΦΣπ ανά το φύλο παιδιού, χρησιμοποιήσαμε εξίσου τον έλεγχο συσχέτισης κατά Pearson (r) για την υπο-ομάδα των αγοριών και τον μη παραμετρικό συντελεστή συσχέτισης Spearman (ρ) για την υπο-ομάδα των κοριτσιών (βλ. Πίνακας 3.). Ο συντελεστής συσχέτισης Pearson (r) για τις μεταβλητές της πατρικής εμπλοκής και της ΦΣπ έδειξε $r=.057$ με $p=.314$, φανερώνοντας μη στατιστικά σημαντική συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών για την υπο-ομάδα των

αγοριών, ενώ ο μη παραμετρικός συντελεστής Spearman (r_{ho}) έδωσε $r_{ho}=.262$ με $p=.019$, παρουσιάζοντας πως η πατρική εμπλοκή για την υπο-ομάδα των κοριτσιών σχετίζεται στατιστικά σημαντικά με τη ΦΣπ. Επομένως, αποδεικνύεται πως η πατρική εμπλοκή συνδέεται θετικά με τη ΦΣπ μονάχα για την υπο-ομάδα των κοριτσιών.

5.3. Αναλύσεις πολλαπλής παλινδρόμησης μεταξύ των υπό μελέτη μεταβλητών

Προκειμένου να διερευνηθεί, η από κοινού επίδραση των μεταβλητών της ΦΣΠ, της πατρικής εμπλοκής, της ηλικίας των παιδιών και της ψευδομεταβλητής του φύλου των παιδιών στη ΦΣπ, πραγματοποιήθηκε πολλαπλή παλινδρόμηση με τη μέθοδο της βηματικής παλινδρόμησης. Από την επισκόπηση των συντελεστών παλινδρόμησης διαπιστώθηκε ότι δυο από τις τέσσερις ανεξάρτητες μεταβλητές συμβάλλουν σημαντικά στην πρόβλεψη της εξαρτημένης. Από τις παραπάνω μεταβλητές εξαιρέθηκαν η ηλικία των παιδιών και η ψευδομεταβλητή του φύλου των παιδιών. Βάσει του πίνακα 5., το μοντέλο επισκόπησης έδωσε πως ο συντελεστής προσδιορισμού μεταξύ των μεταβλητών είναι $R\text{-Square}=.174$, δηλαδή το 17,4% της μεταβλητότητας των τιμών της ΦΣΠ ερμηνεύονται από τις τιμές της ΦΣΠ και της πατρικής εμπλοκής. Ακόμα, ο πίνακας συντελεστών παλινδρόμησης (βλ. Πίνακας 5.) έδειξε πως η ΦΣΠ ($\beta=.388$, $t=4.97$, $p=.001$) και η πατρική εμπλοκή ($\beta=.167$, $t=2.14$, $p=.034$) φαίνεται, από κοινού, να συμβάλουν στην πρόβλεψη της ΦΣπ.

Πίνακας 4.

Μοντέλο πολλαπλής βηματικής παλινδρόμησης

Μοντέλο		B	SE B	β	t	p
1	(Σταθερά)	0.954	0.428		2.227	0.028
	ΦΣΠ	0.332	0.067	0.388	4.973	0.001
	Πατρική εμπλοκή	0.191	0.089	0.167	2.146	0.034

a. Στατιστικώς σημαντικοί προβλεπτικοί παράγοντες: (Σταθερά), ΦΣΠ, Πατρική εμπλοκή

Κεφάλαιο 5^ο

6. Συζήτηση

Οι πατέρες φαίνεται να διαδραματίζουν πολύπλευρους ρόλους στη ζωή και την ανάπτυξη των παιδιών τους, έχοντας ως συνέπεια να τα επηρεάζουν με διάφορους τρόπους (Lamb, 2010). Τις τελευταίες δεκαετίες έχουν διενεργηθεί αρκετές μελέτες προκειμένου να ταυτοποιηθούν οι ιδιαίτερες επιδράσεις και η δυναμική φύση του πατέρα (π.χ. γονικά είδη, πρακτικές κοινωνικοποίησης) στην προώθηση της κοινωνικοποίησης του παιδιού, εστιάζοντας στην φιλοκοινωνική δράση του (π.χ. Daniel et al., 2016· Ferreira et al., 2016· Gryczkowski et al., 2018· Lindsey et al., 2013· Newton et al., 2014). Τα ευρήματα αυτής της μελέτης αποκάλυψαν για ακόμα μια φορά την πολυπλοκότητα και την ιδιαίτερη συμβολή του πατρικού ρόλου στην εκδήλωση των θετικών κοινωνικών συμπεριφορών του παιδιού.

Η παρούσα μελέτη αποτελεί από τις πρώτες προσπάθειες να εξεταστεί η επίδραση της πατρικής εμπλοκής και φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς στην εκδήλωση της πρώιμης φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς των παιδιών. Στην προσπάθεια να προσεγγίσουμε το υπό μελέτη φαινόμενο θέσαμε ορισμένες υποθέσεις. Η πρώτη υπόθεση της εργασίας μας ήταν να εξεταστεί 1) εάν υπάρχει θετική σχέση μεταξύ της πατρικής εμπλοκής, της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του πατέρα και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς των παιδιών και 2) εάν υπάρχει θετική σχέση μεταξύ των προαναφερθέντων μεταβλητών ανά το φύλο του παιδιού. Η δεύτερη υπόθεση της παρούσας εργασίας ήταν να διερευνηθεί εάν η φιλοκοινωνική συμπεριφορά του πατέρα, η πατρική εμπλοκή και τα χαρακτηριστικά του παιδιού, όπως είναι το φύλο και η ηλικία, προβλέπουν από κοινού τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού. Συνολικά, τα αποτελέσματα πρότειναν πως η φιλοκοινωνική συμπεριφορά του πατέρα και η πατρική εμπλοκή σχετίζονται θετικά με τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού. Επίσης, η φιλοκοινωνική συμπεριφορά και η εμπλοκή του πατέρα από κοινού προέβλεψαν τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού.

Αν και δεν έχει μελετηθεί η σχέση και η επίδραση της θετικής κοινωνικής συμπεριφοράς του πατέρα στην προώθηση των αντίστοιχων θετικών κοινωνικών συμπεριφορών του παιδιού, υπάρχουν ενδείξεις που υποστηρίζουν πως οι γονείς μπορούν να συμβάλουν σημαντικά στην ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς

των παιδιών τους (Eisenberg et al., 1992, 2015), καθώς τα παιδιά παρατηρούν και εσωτερικεύουν τα πρότυπα συμπεριφοράς εκείνων που αλληλεπιδρούν μαζί τους (π.χ. φιλοκοινωνικές αξίες και φιλοκοινωνικά μοντέλα· Bandura, 1991· Bandura et al., 1967). Εξίσου άλλοι θεωρητικοί αναφέρουν πως οι συμπεριφορές που εκδηλώνουν οι πατέρες φαίνεται να συνδέονται άμεσα και έμμεσα με τις συμπεριφορές των παιδιών μέσω άλλων παραγόντων του οικογενειακού και ευρύτερου περιβαλλοντικού πλαισίου (π.χ. ποσότητα και ποιότητα αλληλεπίδρασης πατέρα-παιδιού· Cabrera et al., 2014· Cabrera et al., 2018). Αυτοί οι θεωρητικοί ισχυρισμοί υποστηρίζονται από τα στοιχεία που προκύπτουν από την ανάλυση της επίδρασης των χαρακτηριστικών της συμπεριφοράς του πατέρα και της σχέσης πατέρα-παιδιού στις θετικές κοινωνικές συμπεριφορές του παιδιού. Κατά συνέπεια, τα ευρήματα της μελέτης πρότειναν πως υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ της θετικής κοινωνικής συμπεριφοράς του πατέρα και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού, υποδεικνύοντας πως οι πατέρες που δρουν φιλοκοινωνικά (π.χ. βοήθεια, μοίρασμα, φροντίδα) σε οικεία ή ξένα προς αυτούς άτομα μπορεί να έχουν παιδιά νηπιακής ηλικίας που να εκδηλώνουν ανάλογες συμπεριφορές (π.χ. βοήθεια, μοίρασμα, φροντίδα) στα μέλη του οικογενειακού περιβάλλοντος ή στους συνομηλίκους τους. Επιπλέον, αξίζει να σημειώσουμε τη θεωρία της έμφυτης διυποκειμενικότητας, σύμφωνα με την οποία τα βρέφη γεννιούνται με εγγενή κίνητρα και ικανότητες για διυποκειμενική επικοινωνία, έχοντας ως απώτερο σκοπό να ικανοποιήσουν τις βιολογικές τους ανάγκες και να μοιραστούν αμοιβαία συναισθήματα μέσω της αλληλεπίδρασης με τον επικοινωνιακό τους σύντροφο (Trevanthen, 2001). Εάν βασιστούμε στα προαναφερθέντα θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως η θεωρία της έμφυτης διυποκειμενικότητας μας παρέχει ενδείξεις πως η αλληλεπίδραση πατέρα-παιδιού, ήδη από πολύ νωρίς, μπορεί να είναι ιδιαίτερης σημασίας για την ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού αλλά και της ευρύτερης ανάπτυξής του. Ωστόσο, περισσότερες έρευνες γύρω από αυτή την υπόθεση θα πρέπει να διενεργηθούν.

Όσον αφορά την σχέση της πατρικής εμπλοκής με τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού στο σύνολο του δείγματος, φανερώθηκε πως υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών. Έτσι, τα αποτελέσματα φαίνεται να υποδεικνύουν πως όσο περισσότερο εμπλέκεται ο πατέρας σε δραστηριότητες με το παιδί του τόσο τείνει να αυξάνεται ο βαθμός εκδήλωσης της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς των παιδιών. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι υπάρχουν έρευνες που αναφέρουν πως η πατρική εμπλοκή δεν σχετίζεται πάντα με τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά των παιδιών,

καθώς μπορεί να εμπλέκονται κι άλλοι παράγοντες σε αυτή όπως είναι το φύλο και η ηλικία του παιδιού (Gryczkowski et al., 2018) ή άλλες διαστάσεις των γονιών και της σχέσης μεταξύ εκείνων (π.χ. αμφίδρομες σχέσεις μεταξύ ενδοοικογενειακών παραγόντων· Newton et al., 2014). Επομένως, τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας έδειξαν πως η φιλοκοινωνική συμπεριφορά του πατέρα και η πατρική εμπλοκή έχουν άμεση σχέση με τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού.

Ενδιαφέροντα και σημαντικά αποτελέσματα προέκυψαν για τις υπο-ομάδες του φύλου των παιδιών. Συγκεκριμένα, τα ευρήματα πρότειναν πως υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του πατέρα και της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς των παιδιών, τόσο για τα αγόρια όσο και για τα κορίτσια· γεγονός που υποδηλώνει πως οι πατέρες που ενεργούν φιλοκοινωνικά φαίνεται να έχουν παιδιά, τόσο γιούς όσο και κόρες, που να δρουν φιλοκοινωνικά. Σύμφωνα με παλαιότερες έρευνες, επικρατούσε η φήμη πως τα κορίτσια δρουν περισσότερο φιλοκοινωνικά έναντι των αγοριών με τη συμπεριφορά των πρώτων να θεωρείται πως είναι απόρροια εγγενών παραγόντων ενώ των δεύτερων αποτέλεσμα της επίδρασης περιβαλλοντικών παραγόντων (Fabes & Eisenberg, 1998· Gretarsson & Gelfand, 1988). Έτσι, τα ευρήματα της παρούσας έρευνας φαίνεται να είναι συνεπή με τα δεδομένα προηγούμενων ερευνών (Cabrera et al., 2018), δείχνοντας πως η σχέση της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του πατέρα είναι άμεση προς τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού και δε διαφοροποιείται ως προς το φύλο του. Αντιθέτως, όσον αφορά την σχέση της πατρικής εμπλοκής στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού ανά φύλο, τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν θετική συσχέτιση μεταξύ των δυο μεταβλητών μόνο για την υπο-ομάδα των κοριτσιών, φανερόντας πως οι πατέρες φαίνεται να εμπλέκονται περισσότερο σε δραστηριότητες με τις κόρες τους και ως εκ τούτου να έχουν κόρες που να εμφανίζουν σχετικά υψηλά επίπεδα φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς. Παρόλο που υπάρχουν δεδομένα ερευνών που υποστηρίζουν πως οι πατέρες εμπλέκονται περισσότερο με τα αγόρια και σχετικά λιγότερο με τα κορίτσια (Harris & Morgan, 1991· Marsiglio, 1991· Yeung, Sandberg, Davis-Kean, & Hofferth, 2001), τα ευρήματα της παρούσας έρευνας είναι συνεπή με εκείνα προηγούμενων ερευνών και μας παρέχουν ενδείξεις πως η πατρική εμπλοκή σχετίζεται σημαντικά με τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά των κοριτσιών (Newton et al., 2014· Gryczkowski et al., 2018). Επομένως, σύμφωνα με τα παραπάνω υποδεικνύεται πως οι τρόποι που οι πατέρες αλληλεπιδρούν με τα παιδιά τους φαίνεται να επηρεάζουν τους τρόπους με τους οποίους τα παιδιά έχουν μάθει να αλληλεπιδρούν με τα άλλα

άτομα (Gryczkowski et al., 2018). Βάσει των παραπάνω, η πρώτη υπόθεση της παρούσας έρευνας επιβεβαιώνονται εν μέρει.

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα ευρήματα της παρούσας έρευνας ήταν η από κοινού επίδραση της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του πατέρα και της πατρικής εμπλοκής στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού, υποδεικνύοντας ένα καλύτερο μοντέλο πρόβλεψης για τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού. Τα εν λόγω αποτελέσματα φαίνεται να επιβεβαιώνουν τις προαναφερθείσες θέσεις και τα ευρήματα ερευνών σχετικά με τη λειτουργία των αξιών και της συμπεριφοράς του πατέρα ως πρότυπα συμπεριφοράς, τα οποία εσωτερικεύονται από το παιδί μέσω της αλληλεπίδρασής του με εκείνους (Bandura, 1991· Bandura et al., 1967· Cabrera et al., 2014· Cabrera et al., 2018· Eisenberg et al., 1992· Trevarthen, 2001). Κατά συνέπεια, η κοινή επίδραση της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του πατέρα και της αλληλεπίδρασης πατέρα-παιδιού σε διάφορες δραστηριότητες φαίνεται να επηρεάζει άμεσα τα πρότυπα συμπεριφοράς των παιδιών και να προωθούν κατά αυτόν τον τρόπο την εκδήλωση της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς τους, ανεξάρτητα από το φύλο και την ηλικία τους. Περισσότερες έρευνες θα μπορούσαν να διενεργηθούν ώστε να δώσουν φως στις ιδιαίτερες επιδράσεις του φύλου και της ηλικίας των παιδιών στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά τους. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα η δεύτερη υπόθεση της μελέτης μας επιβεβαιώθηκε εν μέρει.

Ολοκληρώνοντας, αυτή η μελέτη φαίνεται να συνεισφέρει στο ολόένα αναπτυσσόμενο σώμα της βιβλιογραφίας στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού, υπογραμμίζοντας τη συμβολή της πατρικής κοινωνικής συμπεριφοράς και εμπλοκής ως σημαντικούς παράγοντες στην κοινωνικο-συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών του. Ωστόσο, σε αυτή τη μελέτη υπάρχουν ορισμένοι περιορισμοί που πρέπει να ληφθούν υπόψη. Έναν από τους περιορισμούς αυτούς αποτελεί η εξάρτησή της από τις αυτο-αναφορές των πατέρων γύρω από τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά των ίδιων, των παιδιών τους και την εμπλοκή τους σε δραστηριότητες με εκείνα. Δεδομένα σχετικά με το υπό μελέτη φαινόμενο από περισσότερους φροντιστές του παιδιού, όπως είναι η μητέρα, ο παππούς και η γιαγιά πιθανόν να αναδείκνυαν ακόμα περισσότερο τη συμβολή της επίδρασης του πατέρα στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού, μειώνοντας τη μεροληψία υπέρ του πατέρα. Εντούτοις, αξίζει να υπογραμμίσουμε πως μπορούμε να νιώθουμε σε ένα βαθμό εμπιστοσύνη στα δεδομένα μας, καθώς το ερωτηματολόγιο στο σύνολό του συμπληρώθηκε από τους πατέρες ανώνυμα και η εσωτερική αξιοπιστία των κλιμάκων αξιολόγησης ήταν αποδεκτή έως καλή. Ακόμα,

έναν περιορισμό της έρευνας αποτελεί το μέγεθος του δείγματός της, καθώς απαρτίζεται από μικρό αριθμό συμμετεχόντων (βλ. 3. Μεθοδολογία), γεγονός που μπορεί να περιορίζει τη στατιστική ισχύ των αποτελεσμάτων και τη δυνατότητα για γενίκευσή τους στον πληθυσμό. Το μικρό ποσοστό συμμετοχής στην παρούσα έρευνα ίσως να οφείλεται σε προκαταλήψεις (π.χ. προστασία δεδομένων) από τις οποίες ενδεχομένως διακατέχονται οι γονείς γύρω από την έρευνα στα παιδιά.

Τα ευρήματα της παρούσας έρευνας παρέχουν δεδομένα που στηρίζουν τη διενέργεια μελλοντικών ερευνών σχετικά με τη γονικότητα και τα αναπτυξιακά επιτεύγματα των παιδιών, εστιάζοντας στην επίδραση του πατέρα στη ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού. Ειδικότερα, οι μελλοντικές έρευνες θα μπορούσαν να εστιάσουν στην περαιτέρω διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ των πρώιμων αλληλεπιδράσεων του παιδιού και των θετικών κοινωνικών συμπεριφορών του, αξιοποιώντας διαφορετικούς ερευνητικούς σχεδιασμούς. Αξίζει να σημειώσουμε πως η διεξαγωγή διαχρονικών και νατουραλιστικών μελετών μέσω παρατήρησης θα μπορούσαν να αναδείξουν σημαντικά χαρακτηριστικά της αλληλεπίδρασης πατέρα-παιδιού, τα οποία πιθανόν να επιδρούν στην ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς των παιδιών. Επιπλέον, οι επόμενες έρευνες θα μπορούσαν να εμβαθύνουν στην ταυτοποίηση παραγόντων εντός ή εκτός του οικογενειακού πλαισίου που εμπλέκονται διαδραστικά με την συμβολή του πατέρα στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού (π.χ. χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του πατέρα, η ποιότητα της σχέσης πατέρα-μητέρας, κοινωνικο-οικονομική κατάσταση πατέρα κ.α.). Συνοψίζοντας, θα θέλαμε να τονίσουμε πως η παρούσα έρευνα τροφοδοτεί την ήδη υπάρχουσα βιβλιογραφία με γόνιμες ενδείξεις για την επίδραση του πατέρα στην ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς των παιδιών κατά την περίοδο της νηπιακής ηλικίας. Συνεπώς, γεννάται όλο και περισσότερο η ανάγκη να διενεργηθούν έρευνες, έτσι ώστε να μπορούμε να προσεγγίσουμε και να εμβαθύνουμε προς τη δυναμική φύση του πατέρα και των επιδράσεων του στη φιλοκοινωνική συμπεριφορά του παιδιού.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Abkarian, G.G., Dworkin, J.P., & Abkarian, A.K. (2003). Fathers' speech to their children: Perfect pitch or tin ear? *Fathering*, 1, 27–50.
- Ainsworth, M.D.S. (1969). Maternal sensitivity scales. Available: maternal sensitivity scales.pub (sunysb.edu).
- Anacker, K., Enge, S., Reif, A., Lesch, K. P., & Strobel, A. (2013). Dopamine D4 receptor gene variation impacts self-reported altruism. *Molecular psychiatry*, 18(4), 402-403.
- Angel, R. J., Burton, L. M., Chase-Lansdale, P. L., Cherlin, A. J., & Moffitt, R. A. (2009a). *Embedded Developmental Survey, Wave 1 (data collection instrument). Welfare, children, & families: A three-city study*. Ann Arbor, MI: Inter-university Consortium for Political and Social Research.
- Aronfreed, J. (1970). *Altruism and Helping Behavior: Social Psychological Studies of Some Antecedents and Consequences*. New York: Academic Press.
- Αρχοντίδου, Δ. (2010). *Η θέση και ο ρόλος του νέου πατέρα* (Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ). Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία).
- Attili, G., Vermigli, P., & Roazzi, A. (2010). Children's social competence, peer status, and the quality of mother-child and father child relationships. *European Psychologist*, 15(1), 23-33.
- Baker, C. E. (2017). Father involvement and early childhood development in african american families: Implications for research, practice, and policy. In I.U. Iruka, S.M. Curenton, & T.R. Durden, *African American Children in Early Childhood Education* (pp. 201-219). Bingley: Emerald Publishing Limited.
- Baker, C. E. (2018). When daddy comes to school: Father–school involvement and children's academic and social–emotional skills. *Early Child Development and Care*, 188(2), 208-219.

- Baker, C. E., Vernon-Feagans, L., & Family Life Project Investigators. (2015). Fathers' language input during shared book activities: Links to children's kindergarten achievement. *Journal of Applied Developmental Psychology, 36*, 53-59.
- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. New Jersey: Prentice Hall.
- Bandura, A. (1989). Social Cognitive Theory. In R. Vasta (Ed.), *Annals of Child Development. Six Theories of Child Development* (Vol. 6, pp. 1-60). Greenwich, CT: JAI Press.
- Bandura, A. (1991). Social cognitive theory of moral thought and action. In W. M. Kurtines & J.L. Gewirtz (Eds.), *Handbook of moral behavior and development* (Vol. 1, pp.45-103). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Bandura, A. (2002). Social cognitive theory in cultural context. *Applied psychology, 51*(2), 269-290.
- Bandura, A., Caprara, G. V., Barbaranelli, C., Gerbino, M., & Pastorelli, C. (2003). Role of affective self-regulatory efficacy in diverse spheres of psychosocial functioning. *Child development, 74*(3), 769-782.
- Bandura, A., Grusec, J. E., & Menlove, F. L. (1967). Some social determinants of self-monitoring reinforcement systems. *Journal of Personality and Social Psychology, 5*(4), 449-455.
- Barr, J. J., & Higgins-D'Alessandro, A. (2007). Adolescent empathy and prosocial behavior in the multidimensional context of school culture. *The Journal of Genetic Psychology, 168*(3), 231-250.
- Barry, C. M., & Wentzel, K. R. (2006). Friend influence on prosocial behavior: The role of motivational factors and friendship characteristics. *Developmental psychology, 42*(1), 153-163.
- Bartal, I. B. A., Decety, J., & Mason, P. (2011). Empathy and pro-social behavior in rats. *Science, 334*(6061), 1427-1430.
- Batanova, M. D., & Loukas, A. (2012). What are the unique and interacting contributions of school and family factors to early adolescents' empathic concern and perspective taking?. *Journal of Youth and Adolescence, 41*(10), 1382-1391.

- Batson, C. D. (2011). *Altruism in humans*. New York: Oxford University Press.
- Batson, C. D., & Coke, J. S. (1981). Empathy: A source of altruistic motivation for helping. *Altruism and helping behavior: Social, personality, and developmental perspectives*, 167-187.
- Batson, C. D., & Oleson, K. C. (1991). Current status of the empathy-altruism hypothesis. In M. S. Clark (Ed.), *Review of personality and social psychology, Vol. 12. Prosocial behavior* (pp. 62–85). New York: Sage Publications, Inc.
- Batson, C. D., & Powell, A. A. (2003). Altruism and prosocial behavior. *Handbook of psychology*, 463-484.
- Batson, C. D., Klein, T. R., Highberger, L., & Shaw, L. L. (1995). Immorality from empathy-induced altruism: When compassion and justice conflict. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68(6), 1042–1054.
- Batson, C.D. (1991). *The altruism question: Toward a social-psychological answer*. Hillsdale, New Jersey: Erlbaum.
- Battistich, V., Schaps, E., & Wilson, N. (2004). Effects of an elementary school intervention on students' "connectedness" to school and social adjustment during middle school. *Journal of primary prevention*, 24(3), 243-262.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity press
- Beam, C. R., & Turkheimer, E. (2013). Phenotype–environment correlations in longitudinal twin models. *Development and psychopathology*, 25(1), 7-16.
- Belsky, J. (1984). The determinants of parenting: A process model. *Child development*, 83-96.
- Berman, P. W., & Goodman, V. (1984). Age and sex differences in children's responses to babies: Effects of adults' caretaking requests and instructions. *Child Development*, 1071-1077.
- Bianchi, S. M., & Milkie, M. A. (2010). Work and family research in the first decade of the 21st century. *Journal of Marriage and Family*, 72(3), 705-725.
- Bierhoff, H. W. (2002). *Prosocial behaviour*. Psychology Press.

- Birns, B., & Ben-Ner, N. (1988). Psychoanalysis constructs motherhood. In B. Birns & D.F. Hay, *The different faces of motherhood* (pp. 47-72). New York: Springer.
- Bischof-Köhler, D. (2012). Empathy and self-recognition in phylogenetic and ontogenetic perspective. *Emotion Review*, 4(1), 40-48.
- Bowlby, J. (1958). *Can I leave my baby?*. London: National Association for Mental Health.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss v. 3 (Vol. 1)*. New York: Random House.
- Bretherton, I. (1992). The origins of attachment theory: John Bowlby and Mary Ainsworth. *Developmental psychology*, 28(5), 759.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Massachusetts: Harvard university press.
- Bronfenbrenner, U. (1986). Ecology of the family as a context for human development: Research perspectives. *Developmental psychology*, 22(6), 723-746.
- Bronfenbrenner, U. (1995). Developmental ecology through space and time: A future perspective. In P. Moen, G. H. Elder, Jr., & K. Lüscher (Eds.), *Examining lives in context: Perspectives on the ecology of human development* (pp. 619–647). American Psychological Association.
- Brownell, C.A., Svetlova, M., & Nichols, S. (2009). To share or not to share: When do toddlers respond to another's needs?. *Infancy*, 14(1), 117-130.
- Brunelle, J., Danish, S. J., & Forneris, T. (2007). The impact of a sport-based life skill program on adolescent prosocial values. *Applied developmental science*, 11(1), 43-55.
- Burbach, A. D., Fox, R. A., & Nicholson, B. C. (2004). Challenging behaviors in young children: The father's role. *The Journal of Genetic Psychology*, 165(2), 169-189.
- Burkett, J. P., Andari, E., Johnson, Z. V., Curry, D. C., de Waal, F. B., & Young, L. J. (2016). Oxytocin-dependent consolation behavior in rodents. *Science*, 351(6271), 375-378.
- Cabrera, N. J., Fitzgerald, H. E., Bradley, R. H., & Roggman, L. (2014). The ecology of father-child relationships: An expanded model. *Journal of Family Theory & Review*, 6(4), 336-354.

- Cabrera, N. J., Hofferth, S. L., & Chae, S. (2011). Patterns and predictors of father–infant engagement across race/ethnic groups. *Early childhood research quarterly*, 26(3), 365-375.
- Cabrera, N. J., Volling, B. L., & Barr, R. (2018). Fathers are parents, too! Widening the lens on parenting for children's development. *Child Development Perspectives*, 12(3), 152-157.
- Cabrera, N., Fitzgerald, H. E., Bradley, R. H., & Roggman, L. (2007). Modeling the dynamics of paternal influences on children over the life course. *Applied Development Science*, 11(4), 185-189.
- Cabrera, N., Tamis-LeMonda, C. S., Bradley, R. H., Hofferth, S., & Lamb, M. E. (2000). Fatherhood in the twenty-first century. *Child development*, 71(1), 127-136.
- Caprara, G. V., Kanacri, B. P. L., Gerbino, M., Zuffiano, A., Alessandri, G., Vecchio, G., ... & Bridglall, B. (2014). Positive effects of promoting prosocial behavior in early adolescence: Evidence from a school-based intervention. *International Journal of Behavioral Development*, 38(4), 386-396.
- Caprara, G. V., Steca, P., Zelli, A., & Capanna, C. (2005). A new scale for measuring adults' prosocialness. *European Journal of psychological assessment*, 21(2), 77-89.
- Caputi, M., Lecce, S., Pagnin, A., & Banerjee, R. (2012). Longitudinal effects of theory of mind on later peer relations: the role of prosocial behavior. *Developmental psychology*, 48(1), 257-270.
- Carlo, G., Knight, G. P., McGinley, M., & Hayes, R. (2011). The roles of parental inductions, moral emotions, and moral cognitions in prosocial tendencies among Mexican American and European American early adolescents. *The Journal of Early Adolescence*, 31(6), 757-781.
- Carlo, G., McGinley, M., Hayes, R., Batenhorst, C., & Wilkinson, J. (2007). Parenting styles or practices? Parenting, sympathy, and prosocial behaviors among adolescents. *The Journal of genetic psychology*, 168(2), 147-176.

- Carlo, G., Mestre, M. V., McGinley, M. M., Tur-Porcar, A., Samper, P., & Opal, D. (2014). The protective role of prosocial behaviors on antisocial behaviors: The mediating effects of deviant peer affiliation. *Journal of Adolescence*, 37(4), 359-366.
- Carlo, G., Mestre, M. V., Samper, P., Tur, A., & Armenta, B. E. (2011). The longitudinal relations among dimensions of parenting styles, sympathy, prosocial moral reasoning, and prosocial behaviors. *International Journal of Behavioral Development*, 35(2), 116-124.
- Cassano, M., Perry-Parrish, C., & Zeman, J. (2007). Influence of gender on parental socialization of children's sadness regulation. *Social Development*, 16(2), 210-231.
- Chakrabarti, B., Dudbridge, F., Kent, L., Wheelwright, S., Hill-Cawthorne, G., Allison, C., ... & Baron-Cohen, S. (2009). Genes related to sex steroids, neural growth, and social-emotional behavior are associated with autistic traits, empathy, and Asperger syndrome. *Autism Research*, 2(3), 157-177.
- Chismar, D. (1988). Empathy and sympathy: The important difference. *The Journal of Value Inquiry*, 22(4), 257-266.
- Coleman, J. S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American journal of sociology*, 94, S95-S120.
- Coles, R. L. (2015). Single-father families: A review of the literature. *Journal of Family Theory & Review*, 7(2), 144-166.
- Coley, R. L., Carrano, J., & Lewin-Bizan, S. (2011). Unpacking links between fathers' antisocial behaviors and children's behavior problems: Direct, indirect, and interactive effects. *Journal of abnormal child psychology*, 39(6), 791-804.
- Cornell, A. H., & Frick, P. J. (2007). The moderating effects of parenting styles in the association between behavioral inhibition and parent-reported guilt and empathy in preschool children. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 36(3), 305-318.
- Creswell, J.W. (2015). *Η έρευνα στην εκπαίδευση: Σχεδιασμός, διεξαγωγή και αξιολόγηση της ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας*. Αθήνα: Ίων.

- Cristofaro, T. N., & Tamis-LeMonda, C. S. (2008). Lessons in mother-child and father-child personal narratives in Latino families. In A. McCabe, A. L. Bailey, & G. Melzi (Eds.), *Spanish-language narration and literacy: Culture, cognition, and emotion* (pp. 54–91). Cambridge University Press.
- Daniel, E., Madigan, S., & Jenkins, J. (2016). Paternal and maternal warmth and the development of prosociality among preschoolers. *Journal of Family Psychology, 30*(1), 114-124.
- Davidov, M., & Grusec, J. E. (2006). Untangling the links of parental responsiveness to distress and warmth to child outcomes. *Child development, 77*(1), 44-58.
- Davidov, M., Zahn-Waxler, C., Roth-Hanania, R., & Knafo, A. (2013). Concern for others in the first year of life: Theory, evidence, and avenues for research. *Child Development Perspectives, 7*(2), 126-131.
- Davis, M.H., Luce, C., & Kraus, S.J. (1994). The heritability of characteristics associated with dispositional empathy. *Journal of personality. 62*(3), 369-391.
- de Guzman, M. R. T., & Carlo, G. (2004). Family, peer, and acculturative correlates of prosocial development among Latinos. *Great Plains Research, 185-202*.
- de Guzman, M. R. T., Carlo, G., & Pope Edwards, C. (2008). Prosocial behaviors in context: Examining the role of children's social companions. *International Journal of Behavioral Development, 32*(6), 522-530.
- Deater-Deckard, K., Pike, A., Petrill, S. A., Cutting, A. L., Hughes, C., & O'Connor, T. G. (2001). Nonshared environmental processes in social-emotional development: An observational study of identical twin differences in the preschool period. *Developmental Science, 4*(2), F1-F6.
- Decety, J., Michalska, K. J., & Akitsuki, Y. (2008). Who caused the pain? An fMRI investigation of empathy and intentionality in children. *Neuropsychologia, 46*(11), 2607-2614.
- Deković, M., & Janssens, J. M. (1992). Parents' child-rearing style and child's sociometric status. *Developmental psychology, 28*(5), 925-932.

- Denham, S. A., Renwick-DeBardi, S., & Hewes, S. (1994). Emotional communication between mothers and preschoolers: Relations with emotional competence. *Merrill-Palmer Quarterly (1982-)*, 488-508.
- Dondi, M., Simion, F., & Caltran, G. (1999). Can newborns discriminate between their own cry and the cry of another newborn infant?. *Developmental psychology*, 35(2), 418-426.
- Dunfield, K. A., & Kuhlmeier, V. A. (2010). Intention-mediated selective helping in infancy. *Psychological science*, 21(4), 523-527.
- Dunfield, K. A., & Kuhlmeier, V. A. (2013). Classifying prosocial behavior: Children's responses to instrumental need, emotional distress, and material desire. *Child Development*, 84(5), 1766-1776.
- Dunn, J., & Kendrick, C. (1982). Siblings and their mothers: Developing relationships within the family. *Sibling relationships: Their nature and significance across the lifespan*, 39-60.
- Dunn, J., & Munn, P. (1986). Siblings and the development of prosocial behaviour. *International Journal of Behavioral Development*, 9(3), 265-284.
- Duursma, E. (2014). The effects of fathers' and mothers' reading to their children on language outcomes of children participating in Early Head Start in the United States. *Fathering*, 12, 283-302.
- Eberly, M. B., & Montemayor, R. (1999). Adolescent affection and helpfulness toward parents: A 2-year follow-up. *The Journal of Early Adolescence*, 19(2), 226-248.
- Ehmann, V.E. (1971). Empathy: Its origin, characteristics, and process. *Perspectives in psychiatric care*, 9(2), 72-80.
- Eisenberg N, Spinrad T.L., Knafo-Noam A. (2015). Prosocial development. In R.M. Lerner & M.E. Lamb, *Handbook of child psychology and developmental science: Vol 3. Socioemotional processes* (pp. 610-700). New Jersey: John Wiley & Sons.
- Eisenberg, N., & Strayer, J. (1987). Critical issues in the study of empathy. In N. Eisenberg & J. Strayer (Eds.), *Cambridge studies in social and emotional development. Empathy and its development* (pp. 3-13). Cambridge: Cambridge University Press.

- Eisenberg, N., Fabes, R. A., & Spinrad, T.L. (2006). *Handbook of child psychology* (Vol. 3). New Jersey: John Wiley & Sons.
- Eisenberg, N., VanSchyndel, S. K., & Spinrad, T. L. (2016). Prosocial motivation: Inferences from an opaque body of work. *Child Development*, 87(6), 1668-1678.
- Eisenberg, N., Wolchik, S. A., Goldberg, L., & Engel, I. (1992). Parental values, reinforcement, and young children's prosocial behavior: A longitudinal study. *The Journal of Genetic Psychology*, 153(1), 19-36.
- Ely, R., Gleason, J. B., MacGibbon, A., & Zaretsky, E. (2001). Attention to language: Lessons learned at the dinner table. *Social Development*, 10(3), 355-373.
- Erikson, E. H. (Ed.). (1963). *Youth: Change and challenge*. New York: Basic books.
- Fabes, R. A., & Eisenberg, N. (1998). Meta-analyses of age and sex differences in children's and adolescents' prosocial behavior. In W. Damon (Ed.), *Handbook of Child Psychology*, Fifth Edition (Vol 3, pp. 1-29). New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Fabes, R. A., Hanish, L. D., Martin, C. L., Moss, A., & Reesing, A. (2012). The effects of young children's affiliations with prosocial peers on subsequent emotionality in peer interactions. *British Journal of Developmental Psychology*, 30(4), 569-585.
- Fagan, J., & Lee, Y. (2012). Effects of fathers' early risk and resilience on paternal engagement with 5-year-olds. *Family Relations*, 61(5), 878-892.
- Fagan, J., Day, R., Lamb, M. E., & Cabrera, N. J. (2014). Should researchers conceptualize differently the dimensions of parenting for fathers and mothers?. *Journal of Family Theory & Review*, 6(4), 390-405.
- Feldman, R. S. (2009). *Εξελικτική ψυχολογία: δια βίου ανάπτυξη* (Τόμος Α'). Αθήνα: Gutenberg.
- Ferreira, T., Cadima, J., Matias, M., Vieira, J. M., Leal, T., & Matos, P. M. (2016). Preschool children's prosocial behavior: The role of mother-child, father-child and teacher-child relationships. *Journal of Child and Family Studies*, 25(6), 1829-1839.

- Flanders, J. L., Simard, M., Paquette, D., Parent, S., Vitaro, F., Pihl, R. O., & Séguin, J. R. (2010). Rough-and-tumble play and the development of physical aggression and emotion regulation: A five-year follow-up study. *Journal of Family Violence*, 25(4), 357-367.
- Freud, S. (1905/2011). Three essays on the theory of sexuality. In I. Smith (Ed.), *Freud – Complete Works* (pp. 1457-1552).
- Freud, S. (1905c/2011). Jokes and their relation to the unconscious. In I. Smith (Ed.), *Freud – Complete Works* (pp. 1615-1809).
- Freud, S. (1909/2011). Analysis of a phobia in a five-year-old boy. In I. Smith (Ed.), *Freud – Complete Works* (pp. 1999-2124).
- Freud, S. (1910/2011). Five lectures on Psycho-Analysis. In I. Smith (Ed.), *Freud – Complete Works* (pp. 2195-2239).
- Freud, S. (1913c/2011). On beginning the treatment. In I. Smith (Ed.), *Freud – Complete Works* (pp. 2475-2495).
- Freud, S. (1921/2011). Group psychology and the analysis of the Ego. In I. Smith (Ed.), *Freud – Complete Works* (pp. 3763-3834).
- Freud, S. (1923/2011). The Ego and the ID. In I. Smith (Ed.), *Freud – Complete Works* (pp. 3944-3992).
- Freud, S. (1924/2011). The dissolution of the Oedipus Complex. In I. Smith (Ed.), *Freud – Complete Works* (pp. 4083-4091).
- Freud, S. (1926d/2011). Inhibitions, symptoms and anxiety. In I. Smith (Ed.), *Freud – Complete Works* (pp. 4246-4324).
- Freud, S. (1926e/2011). The question of lay analysis. In I. Smith (Ed.), *Freud – Complete Works* (pp. 4325-4398).
- Freud, S. (1927/2011). The future of an illusion. In I. Smith (Ed.), *Freud – Complete Works* (pp. 4415-4461).

- Freud, S. (1930/2011). Civilization and its discontents. In I. Smith (Ed.), *Freud – Complete Works* (pp. 4462-4532).
- Freud, S. (1933/2011). New introductory lectures on Psycho-Analysis. In I. Smith (Ed.), *Freud – Complete Works* (pp. 4617-4778).
- Freud, S. (1940/2011). An outline of Psycho-Analysis. In I. Smith (Ed.), *Freud – Complete Works* (pp. 4954-5011).
- Fujisawa, K. K., Kutsukake, N., & Hasegawa, T. (2008). Reciprocity of prosocial behavior in Japanese preschool children. *International Journal of Behavioral Development*, 32(2), 89-97.
- Garner, P. W. (2006). Prediction of prosocial and emotional competence from maternal behavior in African American preschoolers. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 12(2), 179-198.
- Garner, P. W. (2012). Children's emotional responsiveness and sociomoral understanding and associations with mothers' and fathers' socialization practices. *Infant Mental Health Journal*, 33(1), 95-106.
- George, D., & Mallery, P. (2003). Reliability analysis. *SPSS for Windows, step by step: a simple guide and reference, 14th edn.* Boston: Allyn & Bacon, 222-232.
- Giddens, A. (1990). *The consequences of modernity*. Cambridge: Polity press
- Giddens, A. (1999). *Runaway world: how Globalization is reshaping our lives*. London: Profile books
- Gillis, J. R. (2000). Marginalization of fatherhood in Western countries. *Childhood*, 7(2), 225-238.
- Giner Torrens, M., & Kärtner, J. (2017). Psychometric properties of the early prosocial behaviour questionnaire. *European Journal of Developmental Psychology*, 14(5), 618-627.
- Gleason, J. B. (1975). Fathers and other strangers: Men's speech to young children. *Developmental psycholinguistics: Theory and applications*, 1, 289-297.

- Golinkoff, R. M., & Ames, G. J. (1979). A comparison of fathers' and mothers' speech with their young children. *Child development*, 28-32.
- Golombok, S. (2017). Parenting in new family forms. *Current opinion in Psychology*, 15, 76-80.
- Graves, N. B., & Graves, T. D. (1983). The cultural context of prosocial development: An ecological model. In D. L. Bridgeman (Ed.), *The nature of prosocial development* (pp. 243–264). New York: Academic Press.
- Gray, P. B., Parkin, J. C., & Samms-Vaughan, M. E. (2007). Hormonal correlates of human paternal interactions: A hospital-based investigation in urban Jamaica. *Hormones and Behavior*, 52(4), 499-507.
- Gretarsson, S. J., & Gelfand, D. M. (1988). Mothers' attributions regarding their children's social behavior and personality characteristics. *Developmental psychology*, 24(2), 264-269.
- Griswold, R. L. (1999). Introduction to the special issue on fatherhood. *Journal of Family History*, 24(3), 251-254.
- Grusec, J. E., Goodnow, J. J., & Cohen, L. (1996). Household work and the development of concern for others. *Developmental Psychology*, 32(6), 999-1007.
- Gryczkowski, M., Jordan, S. S., & Mercer, S. H. (2018). Moderators of the relations between mothers' and fathers' parenting practices and children's prosocial behavior. *Child Psychiatry & Human Development*, 49(3), 409-419.
- Hair, J.F., Black, W.C., Babin, B.J., & Anderson, R.E. (2009). *Multivariate data analysis (7th Edition)*. New York: Pearson.
- Hamlin, J. K., & Wynn, K. (2011). Young infants prefer prosocial to antisocial others. *Cognitive development*, 26(1), 30-39.
- Hammond, S. I., & Brownell, C. A. (2015). Prosocial development across the lifespan. In A. Knafo-Noam (Ed.). *Encyclopedia of early child development: Prosocial behaviour* (pp. 7–12). The Hebrew University of Israel.

- Hare, T. A., Camerer, C. F., Knoepfle, D. T., O'Doherty, J. P., & Rangel, A. (2010). Value computations in ventral medial prefrontal cortex during charitable decision making incorporate input from regions involved in social cognition. *Journal of Neuroscience*, *30*(2), 583-590.
- Harris, K. M., & Morgan, S. P. (1991). Fathers, sons, and daughters: Differential paternal involvement in parenting. *Journal of Marriage and the Family*, 531-544.
- Hart, C. H., DeWolf, D. M., Wozniak, P., & Burts, D. C. (1992). Maternal and paternal disciplinary styles: Relations with preschoolers' playground behavioral orientations and peer status. *Child development*, *63*(4), 879-892.
- Hartmann, D. P., Gelfand, D. M., Smith, C. L., Paul, S. C., Cromer, C. C., Page, B. C., & Lebenta, D. V. (1976). Factors affecting the acquisition and elimination of children's donating behavior. *Journal of Experimental Child Psychology*, *21*(2), 328-338.
- Hastings, P. D., McShane, K. E., Parker, R., & Ladha, F. (2007). Ready to make nice: Parental socialization of young sons' and daughters' prosocial behaviors with peers. *The Journal of Genetic Psychology*, *168*(2), 177-200.
- Hastings, P. D., Rubin, K. H., & DeRose, L. (2005). Links among gender, inhibition, and parental socialization in the development of prosocial behavior. *Merrill-Palmer Quarterly* (1982-), 467-493.
- Hay, D. F. (1979). Cooperative interactions and sharing between very young children and their parents. *Developmental Psychology*, *15*(6), 647-653.
- Hay, D. F., Nash, A., & Pederson, J. (1981). Responses of six-month olds to the distress of their peers. *Child Development*, *52*, 1071-1075.
- Hermans, E.J., Putman, P., & Van Honk, J. (2006). Testosterone administration reduces empathetic behavior: A facial mimicry study. *Psychoneuroendocrinology*, *31*(7), 859-866.
- Hobbes, T. (1651/1997). *Leviathan* (Ed. R. E. Flathman & D. Johnston). New York: W.W. Norton.

- Hoffman, M. L. (1970). Conscience, personality, and socialization techniques. *Human development, 13*(2), 90-126.
- Hoffman, M. L. (1975). Developmental synthesis of affect and cognition and its implications for altruistic motivation. *Developmental psychology, 11*(5), 607-622.
- Hoffman, M. L. (1979). Development of empathy and altruism. Paper presented at the annual meeting of the American Psychological Association, New York, NY. Retrieved by ERIC Database: ERIC - ED179294 - Development of Empathy and Altruism., 1979-Sep .
- Hoffman, M. L. (1981). Is altruism part of human nature?. *Journal of Personality and social Psychology, 40*(1), 121.
- Hoffman, M. L. (1982). Affect and moral development. *New Directions for Child Development, 16*, 83–103.
- Hoffman, M. L. (1984). Interaction of affect and cognition in empathy. *Emotions, cognition, and behavior, 103-131*.
- Hoffman, M. L. (2000). *Empathy and moral development: Implications for caring and justice*. New York: Cambridge University Press.
- Howard, J.A. (1983). *Preschoolers' empathy for specific affects and their social interaction (facial, prosocial, sex differences)* (Doctoral dissertation, Kansas State University).
- Huble, P., & Trevarthen, C. (1979). Sharing a task in infancy. *New Directions for Child and Adolescent Development, 4*, 57-80.
- Hughes, C., McHarg, G., & White, N. (2018). Sibling influences on prosocial behavior. *Current opinion in psychology, 20*, 96-101.
- Hume, D. (1748/1999). *An enquiry concerning human understanding* (Ed. T.L. Beauchamp). London: Oxford University Press.
- Hur, Y. M., & Rushton, J. P. (2007). Genetic and environmental contributions to prosocial behaviour in 2-to 9-year-old South Korean twins. *Biology Letters, 3*(6), 664-666.

- Huttunen, J. (2006). New directions and diversity of fatherhood. In J. Varanka & M. Forslund, *Possibilities and Challenges?: Men's reconciliation of work and family life-conference report* (pp. 27-35). Norden.
- Iannotti, R.J. (1985). Naturalistic and structured assessments of prosocial behavior in preschool children: The influence of empathy and perspective taking. *Developmental Psychology*, 21(1), 46-55.
- International Test Commission. (2017). *The ITC Guidelines for Translating and Adapting Tests* [Internet]. International Test Commission; 2017 [cited 13 Jun 2021]. 41 p. Available at: https://www.intestcom.org/files/guideline_test_adaptation_2ed.pdf.
- Jamieson, S. (2008). Likert Scale. In S., Boslaugh & L. McNutt (Eds.), *Encyclopedia of Epidemiology* (pp.602.-604). Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Jeong, H. H., & Choi, K. S. (1995). Father's child-rearing behaviors, children's sex-role taking, children's emotional responses and children's prosocial behavior. *Korean journal of child studies*, 16(1), 33-47.
- Jeynes, W. H. (2015). A meta-analysis: The relationship between father involvement and student academic achievement. *Urban Education*, 50(4), 387-423.
- Julien, P. (1993). *Για την πατρότητα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Kanacri, B. P. L., Pastorelli, C., Eisenberg, N., Zuffianò, A., Castellani, V., & Caprara, G. V. (2014). Trajectories of prosocial behavior from adolescence to early adulthood: Associations with personality change. *Journal of adolescence*, 37(5), 701-713.
- Kant, I. (1998). *Kant's groundwork of the metaphysics of morals: Critical essays*. P. Guyer (Ed.). Lanham, MD: Rowman and Littlefield. (Original work published in 1785).
- Kärtner, J., Keller, H., & Yovsi, R. D. (2010). Mother–infant interaction during the first 3 months: The emergence of culture-specific contingency patterns. *Child development*, 81(2), 540-554.
- Keown, L. J., Franke, N., & Kaur, R. (2018). The role of fathers in supporting children's development. In M. R. Sanders & A. Morawska (Ed.), *Handbook of parenting and child development across the lifespan* (pp. 121-142). New York: Springer.

- Kiely, K. (2014). Cognitive function. In K.M. Michalos. (Ed.). *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research* (pp. 974–978). New York: Springer.
- Knafo, A., & Israel, S. (2009). Genetic and environmental influences on prosocial behavior. In M. Mikulincer & P. R. Shaver (Eds.), *Prosocial Motives, Emotions, and Behavior: The Better Angels of Our Nature* (pp. 149–167). Washington, DC: American Psychological Association.
- Knafo, A., & Plomin, R. (2006a). Prosocial behavior from early to middle childhood: genetic and environmental influences on stability and change. *Developmental psychology*, *42*(5), 771-786.
- Knafo, A., & Plomin, R. (2006b). Parental discipline and affection and children's prosocial behavior: genetic and environmental links. *Journal of personality and social psychology*, *90*(1), 147-164.
- Knafo, A., & Spinath, F. M. (2011). Genetic and environmental influences on girls' and boys' gender-typed and gender-neutral values. *Developmental psychology*, *47*(3), 726-731.
- Knafo, A., Israel, S., & Ebstein, R. P. (2011). Heritability of children's prosocial behavior and differential susceptibility to parenting by variation in the dopamine receptor D4 gene. *Development and psychopathology*, *23*(1), 53-67.
- Knafo, A., Schwartz, S. H., & Levine, R. V. (2009). Helping strangers is lower in embedded cultures. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, *40*(5), 875-879.
- Knafo, A., Zahn-Waxler, C., Davidov, M., Van Hulle, C., Robinson, J. L., & Rhee, S. H. (2009). Empathy in early childhood: genetic, environmental, and affective contributions. *Annals of the New York Academy of Sciences*, *1167*(1), 103-114.
- Knafo, A., Zahn-Waxler, C., Van Hulle, C., Robinson, J. L., & Rhee, S. H. (2008). The developmental origins of a disposition toward empathy: Genetic and environmental contributions. *Emotion*, *8*(6), 737-752.
- Knight, G. P., & Carlo, G. (2012). Prosocial Development Among Mexican American Youth. *Child Development Perspectives*, *6*(3), 258-263.

- Kohlberg, L. (1969). Stage and sequence: The cognitive-development approach to socialization. In D. A. Goslin (Ed.), *Handbook of Socialization Theory and Research* (pp. 347-480). Chicago: Rand McNally.
- Kohlberg, L. (1976). Moral stages and moralization. *Moral development and behavior*, 31-53.
- Kohut, H. (1977). *The restoration of the Self*. New York: International Universities Press.
- Konner, M. (2002). Some obstacles to altruism. *Altruism & Altruistic Love: Science, Philosophy, & Religion in Dialogue*, 192-208.
- Κουγιουμουτζάκης, Γ. (2016). *Το συν- της συγκίνησης: Ψυχολογία εμβρύων, βρεφών και νηπίων*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Krueger, R. F., Hicks, B. M., & McGue, M. (2001). Altruism and antisocial behavior: Independent tendencies, unique personality correlates, distinct etiologies. *Psychological Science*, 12(5), 397-402.
- Kugiumutzakis, G. & Trevarthen, C. (2015). Neonatal Imitation. *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*, 2nd edition, Vol. 16 (pp. 481-88). Oxford: Elsevier.
- Kuppens, S., Grietens, H., Onghena, P., & Michiels, D. (2009). Associations between parental control and children's overt and relational aggression. *British Journal of Developmental Psychology*, 27(3), 607-623.
- LaBounty, J., Wellman, H. M., Olson, S., Lagattuta, K., & Liu, D. (2008). Mothers' and fathers' use of internal state talk with their young children. *Social Development*, 17(4), 757-775.
- Lam, C. B., Solmeyer, A. R., & McHale, S. M. (2012). Sibling relationships and empathy across the transition to adolescence. *Journal of youth and adolescence*, 41(12), 1657-1670.
- Lamb, M. E. (1977a). The development of mother-infant and father-infant attachments in the second year of life. *Developmental psychology*, 13(6), 637-648.
- Lamb, M. E. (1977b). Father-infant and mother-infant interaction in the first year of life. *Child development*, 167-181.

- Lamb, M. E. (2000). The history of research on father involvement: An overview. *Marriage & family review*, 29(2-3), 23-42.
- Lamb, M. E. (2010). *The role of the father in child development (5th Edition)*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Lamb, M. E. (2013). *The father's role: Cross cultural perspectives*. New York: Routledge.
- Lamb, M. E., & Lewis, C. (2013). Father-child relationships. In N. J. Cabrera, & C. S. Tamis-LeMonda (Eds.), *Handbook of father involvement: Multidisciplinary perspectives* (2nd, pp. 119–135). New York: Routledge.
- Lamb, M. E., Pleck, J. H., Charnov, E. L., & Levine, J. A. (1985). Paternal behavior in humans. *American zoologist*, 883-894.
- Λαμπρίδης, Ε. (2014). Prosocial motivation: Pure altruism or psychological compulsion?. *Psychology: the Journal of the Hellenic Psychological Society*, 21(3), 354-370.
- LaRossa, R. (1998). Fatherhood and motherhood in a diverse and changing world. *Michigan Family Review*, 3(1), 1-5.
- Lay, J.C. & Hoppmann, C. A. (2017). Altruism and prosocial behavior. In N.A. Pachana (Ed.), *Encyclopedia of Geropsychology* (pp. 249-256). Singapore: Springer.
- Leidy, M. S., Schofield, T. J., & Parke, R. D. (2013). Fathers' contributions to children's social development. In N. J. Cabrera, & C. S. Tamis-LeMonda (Eds.), *Handbook of father involvement: Multidisciplinary perspectives* (2nd, pp. 135–150). New York: Routledge.
- Lewis, C., & Lamb, M.E. (2003). Fathers' influences on children's development: the evidence from two-parent families. *European Journal of Psychology of Education Studies*, 18(2), 211–228.
- Lewis, M., & Brooks-Gunn, J. (1979). Toward a theory of social cognition: The development of self. *New directions for child and adolescent development*, 4, 1-20.
- Lightfoot, C., Cole, M., & Cole S.R. (2018). *The development of children (8th Edition)*. New York: Worth publishers.

- Lindsey, E. W., Caldera, Y. M., & Rivera, M. (2013). Mother-child and father-child emotional expressiveness in Mexican-American families and toddlers' peer interactions. *Early Child Development and Care, 183*(3-4), 378-393.
- Lipps, T. (1906). *Ästhetik: psychologie des schönen und der kunst* (Vol. 2). Voss.
- Lucassen, N., Kok, R., Bakermans-Kranenburg, M. J., Van IJzendoorn, M. H., Jaddoe, V. W., Hofman, A., ... & Tiemeier, H. (2015). Executive functions in early childhood: The role of maternal and paternal parenting practices. *British Journal of Developmental Psychology, 33*(4), 489-505.
- Lucassen, N., Tharner, A., Van IJzendoorn, M. H., Bakermans-Kranenburg, M. J., Volling, B. L., Verhulst, F. C., & Tiemeier, H. (2011). The association between paternal sensitivity and infant-father attachment security: A meta-analysis of three decades of research. *Journal of Family Psychology, 25*(6), 986-992.
- Luckner, A. E., & Pianta, R. C. (2011). Teacher-student interactions in fifth grade classrooms: Relations with children's peer behavior. *Journal of Applied Developmental Psychology, 32*(5), 257-266.
- MacDonald, K., & Parke, R. D. (1984). Bridging the gap: Parent-child play interaction and peer interactive competence. *Child development, 1265-1277*.
- MacDonald, K., & Parke, R. D. (1984). Bridging the gap: Parent-child play interaction and peer interactive competence. *Child development, 1265-1277*.
- Mahler, M. S. (1963). Thoughts about development and individuation. *The psychoanalytic study of the child, 18*(1), 307-324.
- Mahler, M. S. (1967). On human symbiosis and the vicissitudes of individuation. *Journal of the American Psychoanalytic Association, 15*(4), 740-763.
- Mahler, M. S. (1974). Symbiosis and individuation: The psychological birth of the human infant. *The psychoanalytic study of the child, 29*(1), 89-106.
- Mahler, M. S., & Gosliner, B. J. (1955). On symbiotic child psychosis: Genetic, dynamic and restitutive aspects. *The psychoanalytic study of the child, 10*(1), 195-212.

- Marcus, R.F., Tellen, S., & Roke, E. (1979). The relationship between empathy and cooperation in young children. *Developmental Psychology*, 3, 346-347.
- Marsiglio, W. (1991). Paternal engagement activities with minor children. *Journal of Marriage and the Family*, 973-986.
- Martin, G. B., & Clark, R. D. (1982). Distress crying in neonates: species and peer specificity. *Developmental psychology*, 18(1), 3-9.
- Martí-Vilar, M., Merino-Soto, C., & Rodriguez, L. M. (2020). Measurement invariance of the prosocial behavior scale in three hispanic countries (Argentina, Spain, and Peru). *Frontiers in psychology*, 11 (9), 1-14.
- McBride, B. A., Dyer, W. J., & Laxman, D. J. (2013). Father involvement and student achievement: Variations based on demographic contexts. *Early child development and care*, 183(6), 810-826.
- McElwain, N. L., Halberstadt, A. G., & Volling, B. L. (2007). Mother-and father-reported reactions to children's negative emotions: Relations to young children's emotional understanding and friendship quality. *Child development*, 78(5), 1407-1425.
- McFadden, K. E., Tamis-LeMonda, C. S., & Cabrera, N. J. (2011). Quality matters: Low-income fathers' engagement in learning activities in early childhood predict children's academic performance in fifth grade. *Family Science*, 2(2), 120-130.
- McGinley, M., Lipperman-Kreda, S., Byrnes, H. F., & Carlo, G. (2010). Parental, social and dispositional pathways to Israeli adolescents' volunteering. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 31(5), 386-394.
- McWayne, C., Downer, J. T., Campos, R., & Harris, R. D. (2013). Father involvement during early childhood and its association with children's early learning: A meta-analysis. *Early Education & Development*, 24(6), 898-922.
- Mead, G. H. (1934). *Mind, self and society* (Vol. 111). Chicago: University of Chicago Press.
- Meuwissen, A. S., & Carlson, S. M. (2015). Fathers matter: The role of father parenting in preschoolers' executive function development. *Journal of experimental child psychology*, 140, 1-15.

- Michalik, N. M., Eisenberg, N., Spinrad, T. L., Ladd, B., Thompson, M., & Valiente, C. (2007). Longitudinal relations among parental emotional expressivity and sympathy and prosocial behavior in adolescence. *Social Development, 16*(2), 286-309.
- Miller, J. G., & Bersoff, D. M. (1992). Culture and moral judgment: How are conflicts between justice and interpersonal responsibilities resolved?. *Journal of personality and social psychology, 62*(4), 541-554.
- Miller, J. G., & Bersoff, D. M. (1994). Cultural influences on the moral status of reciprocity and the discounting of endogenous motivation. *Personality and Social Psychology Bulletin, 20*(5), 592-602.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2012). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας (4^η Έκδοση)*. Αθήνα: Κέντρο λεξιλογίας.
- Nelson, J. A., O'Brien, M., Blankson, A. N., Calkins, S. D., & Keane, S. P. (2009). Family stress and parental responses to children's negative emotions: Tests of the spillover, crossover, and compensatory hypotheses. *Journal of Family Psychology, 23*(5), 671-679.
- Newby, P. (2019). *Μέθοδοι έρευνας στην εκπαίδευση*. Αθήνα: Πεδίο.
- Newton, E. K., Laible, D., Carlo, G., Steele, J. S., & McGinley, M. (2014). Do sensitive parents foster kind children, or vice versa? Bidirectional influences between children's prosocial behavior and parental sensitivity. *Developmental psychology, 50*(6), 1808-1816.
- Norris, G., Qureshi, F., Howitt, D., & Cramer, D. (2014). *Introduction to statistics with SPSS for social science*. New York: Routledge.
- Nowak, M. A. (2006). Five rules for the evolution of cooperation. *science, 314*(5805), 1560-1563.
- Oberman, L. M., & Ramachandran, V. S. (2007). The simulating social mind: the role of the mirror neuron system and simulation in the social and communicative deficits of autism spectrum disorders. *Psychological bulletin, 133*(2), 310-327.

- Pacholok, S., & Gauthier, A. (2010). Non-participant fathers in time-use studies: Uninvolved or data artifact?. *Social Indicators Research*, 96(2), 249-266.
- Palermo, F., Hanish, L. D., Martin, C. L., Fabes, R. A., & Reiser, M. (2007). Preschoolers' academic readiness: What role does the teacher–child relationship play?. *Early Childhood Research Quarterly*, 22(4), 407-422.
- Palkovitz, R. (2002). Involved fathering and child development: Advancing our understanding of good fathering. In C.S. Tamis-LeMonda & N.J. Cabrera, *Handbook of father involvement: Multidisciplinary perspectives* (pp. 119-140). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates
- Pancsofar, N., & Vernon-Feagans, L. The Family Life Project Investigation (2010), "Fathers' early contributions to children's language development in families from low income rural communities". *Early Childhood Research Quarterly*, 25, 450-463.
- Peterson, L., Hartmann, D. P., & Gelfand, D. M. (1977). Developmental changes in the effects of dependency and reciprocity cues on children's moral judgments and donation rates. *Child Development*, 1331-1339.
- Πετρογιάννης, Κ. (2003). *Η μελέτη της ανθρώπινης ανάπτυξης: οικοσυστημική προσέγγιση*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Piaget, J. (1948). *The moral judgement of the child* (Ed. M. Gabain). Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Pleck, J.H. (2010). Paternal involvement: Revised conceptualization. In M.E. Lamb, *The role of the father in child development* (pp.58-93). New York: John Wiley & Sons.
- Poon, J., Zeman, J., Miller-Slough, R., Sanders, W., & Crespo, L. (2017). "Good enough" parental responsiveness to Children's sadness: Links to psychosocial functioning. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 48, 69-78.
- Preston, S. D., & de Waal, F. B. M. (2002). The communication of emotions and the possibility of empathy in animals. In S. G. Post, L. G. Underwood, J. P. Schloss, & W. B. Hurlbut

(Eds.), *Altruism & altruistic love: Science, philosophy, & religion in dialogue* (pp. 284–308). Oxford: Oxford University Press.

- Rachels, J. & Rachels, S. (2012). *Στοιχεία Ηθικής φιλοσοφίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Οκτώ.
- Raley, S., Bianchi, S. M., & Wang, W. (2012). When do fathers care? Mothers' economic contribution and fathers' involvement in child care. *American Journal of Sociology*, *117*(5), 1422-59.
- Rao, N., & Stewart, S. M. (1999). Cultural influences on sharer and recipient behavior: Sharing in Chinese and Indian preschool children. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, *30*(2), 219-241.
- Reuter, M., Frenzel, C., Walter, N. T., Market, S., & Montag, C. (2011). Investigating the genetic basis of altruism: the role of the COMT Val158Met polymorphism. *Social cognitive and affective neuroscience*, *6*(5), 662-668.
- Rheingold, H. L. (1973). To rear a child. *American Psychologist*, *28*(1), 42-46.
- Rheingold, H. L. (1982). Little children's participation in the work of adults, a nascent prosocial behavior. *Child Development*, 114-125.
- Roberts, W. L. (1999). The socialization of emotional expression: Relations with prosocial behaviour and competence in five samples. *Canadian Journal of Behavioural Science/Revue canadienne des sciences du comportement*, *31*(2), 72-85.
- Robinson, J. L., Zahn-Waxler, C., & Emde, R. N. (2001). Relationship context as a moderator of sources of individual difference in empathic development. In R. N. Emde & J. K. Hewitt (Eds.), *Infancy to early childhood: Genetic and environmental influences on developmental change* (pp. 257–268). Oxford: Oxford University Press.
- Rochat, P., & Striano, T. (2002). Who's in the mirror? Self–Other discrimination in specular images by four-and nine-month-Old infants. *Child development*, *73*(1), 35-46.
- Rogers, C. R. (1975). Empathic: An unappreciated way of being. *The counseling psychologist*, *5*(2), 2-10.

- Roth-Hanania, R., Davidov, M., & Zahn-Waxler, C. (2011). Empathy development from 8 to 16 months: Early signs of concern for others. *Infant Behavior and Development*, 34(3), 447-458.
- Rousseau, J.J. (1773/2009). *Emile* (Ed. E. Worthington). Boston: D.C. Heath & CO., Publishers.
- Rowe, M. L., Coker, D., & Pan, B. A. (2004). A comparison of fathers' and mothers' talk to toddlers in low-income families. *Social development*, 13(2), 278-291.
- Rushton, J. P., Fulker, D. W., Neale, M. C., Blizard, R. A., & Eysenck, H. J. (1984). Altruism and genetics. *Acta geneticae medicae et gemellologiae: twin research*, 33(2), 265-271.
- Rushton, J. P., Fulker, D. W., Neale, M. C., Nias, D. K., & Eysenck, H. J. (1986). Altruism and aggression: the heritability of individual differences. *Journal of personality and social psychology*, 50(6), 1192-1198.
- Rypma, C. B. (1976). Biological bases of the paternal response. *Family Coordinator*, 335-339.
- Σαμάντα, Ε. & Κυριαζόπουλος, Π.Γ. (2011). *Μεθοδολογία έρευνας εκπόνησης διπλωματικών εργασιών*. Αθήνα: Σύγχρονη εκδοτική.
- Sanders, M. R., & Turner, K. M. (2018). The importance of parenting in influencing the lives of children. In M. R. Sanders & A. Morawska (Ed.), *Handbook of parenting and child development across the lifespan* (pp. 3-26). Springer.
- Sawyer, K. S., Denham, S., Denham, S., Blair, K., Blair, K., & Levitas, J. (2002). The contribution of older siblings' reactions to emotions to preschoolers' emotional and social competence. *Marriage & Family Review*, 34(3-4), 182-212.
- Scourfield, J., John, B., Martin, N., & McGuffin, P. (2004). The development of prosocial behaviour in children and adolescents: A twin study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 45(5), 927-935.
- Seol, G. O., & Moon, H. J. (2006). Relationships among Father's Involvement in Child-rearing, Psychological Life Position, and Child's Prosocial Behavior. *Journal of the Korean Home Economics Association*, 44(7), 1-9.

- Shannon, J. D., Tamis-LeMonda, C. S., London, K., & Cabrera, N. (2002). Beyond rough and tumble: Low-income fathers' interactions and children's cognitive development at 24 months. *Parenting: Science and practice*, 2(2), 77-104.
- Shechtman, Z., & Abu Yaman, M. (2012). SEL as a component of a literature class to improve relationships, behavior, motivation, and content knowledge. *American Educational Research Journal*, 49(3), 546-567.
- Shewark, E. A., & Bandon, A. Y. (2015). Mothers' and fathers' emotion socialization and children's emotion regulation: A within-family model. *Social Development*, 24(2), 266-284.
- Smith, A. (1959/2002). *The theory of moral sentiments*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Solomon, D., Watson, M. S., Delucchi, K. L., Schaps, E., & Battistich, V. (1988). Enhancing children's prosocial behavior in the classroom. *American Educational Research Journal*, 25(4), 527-554.
- Staub, E. (1978). Predicting prosocial behavior: A model for specifying the nature of personality-situation interaction. In L.A. Pervin & M. Lewis (Eds.), *Perspectives in interactional psychology* (pp. 87-110). New York: Plenum Press.
- Stein, E. (1917). *Zum problem der Einfühlung* (No. 4). Halle: Waisenhaus.
- Stevenson, H. W. (1991). The development of prosocial behavior in largescale collective societies: China and Japan. In R. A. Hinde & J. Groebel (Eds.), *Cooperation and prosocial behaviour* (pp. 89-105). Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Stewart, R. B., & Marvin, R. S. (1984). Sibling relations: The role of conceptual perspective-taking in the ontogeny of sibling caregiving. *Child development*, 1322-1332.
- Stewart, S. M., & McBride-Chang, C. (2000). Influences on children's sharing in a multicultural setting. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 31(3), 333-348.
- Svetlova, M., Nichols, S. R., & Brownell, C. A. (2010). Toddlers' prosocial behavior: From instrumental to empathic to altruistic helping. *Child development*, 81(6), 1814-1827.

- Tamis-LeMonda, C. S., & Baumwell, L. (2011). Parental sensitivity in early development: Definition, methods, measurement, and generalizability. In D. W. Davis & M. C. Logsdon (Eds.), *Psychology research progress. Maternal sensitivity: A scientific foundation for practice* (pp. 1–15). New York: Nova Science Publishers.
- Tamis-LeMonda, C. S., Baumwell, L., & Cabrera, N. J. (2013). Fathers' role in children's language development. In N.J. Cabrera & C.S. Tamis-LeMonda, *Handbook of father involvement: Multidisciplinary perspectives* (pp. 135-150). New York: Routledge.
- Tamis-LeMonda, C. S., Shannon, J. D., Cabrera, N. J., & Lamb, M. E. (2004). Fathers and mothers at play with their 2-and 3-year-olds: Contributions to language and cognitive development. *Child development*, 75(6), 1806-1820.
- Towe-Goodman, N. R., Willoughby, M., Blair, C., Gustafsson, H. C., Mills-Koonce, W. R., & Cox, M. J. (2014). Fathers' sensitive parenting and the development of early executive functioning. *Journal of Family Psychology*, 28(6), 867-876.
- Trevarthen, C. & Logotheti, K. (1989b). Child and culture: genesis of cooperative knowing. In A. Gellaly, D. Rogers, & J.A. Sloboda (Eds), *Cognition and Social Worlds* (pp. 37-56). Oxford: Clarendon Press.
- Trevarthen, C. (1977). Descriptive analyses of infant communication behavior. In H. R. Schaffer (Ed.), *Studies in mother-infant interaction: The Loch Lomond Symposium* (pp. 227–270). London: Academic Press.
- Trevarthen, C. (1979). Communication and cooperation in early infancy: A description of primary intersubjectivity. In M. Bullowa (Ed.), *Before speech: The beginning of human communication* (pp. 321-347). Cambridge: Cambridge University Press.
- Trevarthen, C. (1986). Brain science and the human spirit. *Zygon®*, 21(2), 161-200.
- Trevarthen, C. (1988). Universal co-operative motives: How infants begin to know the language and culture of their parents. *Acquiring culture: Cross cultural studies in child development*, 37-90.
- Trevarthen, C. (2001). Πώς και γιατί επικοινωνούν τα βρέφη. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (επ. έκδ.), *Πρόοδος στην αναπτυξιακή ψυχολογία των πρώτων χρόνων* (σσ. 13-32). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

- Trevarthen, C., & Hubley, P. (1978). Secondary Intersubjectivity: Confidence, Confiding, and Acts of Meaning in the First Year. In J. Lock (Ed.), *Action, Gesture and Symbol* (pp. 183-229). London: Academic Press.
- Tucker, C. J., Updegraff, K. A., McHale, S. M., & Crouter, A. C. (1999). Older siblings as socializers of younger siblings' empathy. *The Journal of Early Adolescence, 19*(2), 176-198.
- Vaish, A., Carpenter, M., & Tomasello, M. (2009). Sympathy through affective perspective taking and its relation to prosocial behavior in toddlers. *Developmental psychology, 45*(2), 534-543.
- van der Pol, L. D., Groeneveld, M. G., Endendijk, J. J., van Berkel, S. R., Hallers-Haalboom, E. T., Bakermans-Kranenburg, M. J., & Mesman, J. (2016). Associations between fathers' and mothers' psychopathology symptoms, parental emotion socialization, and preschoolers' social-emotional development. *Journal of child and family studies, 25*(11), 3367-3380.
- van IJzendoorn, M. H., Bakermans-Kranenburg, M. J., Pannebakker, F., & Out, D. (2010). In defence of situational morality: genetic, dispositional and situational determinants of children's donating to charity. *Journal of Moral Education, 39*(1), 1-20.
- van Lawick-Goodall, J. (1968). The behaviour of free-living chimpanzees in the Gombe Stream Reserve. *Animal behaviour monographs, 1*, 161-IN12.
- Volbrecht, M. M., Lemery-Chalfant, K., Aksan, N., Zahn-Waxler, C., & Goldsmith, H. H. (2007). Examining the familial link between positive affect and empathy development in the second year. *The Journal of genetic psychology, 168*(2), 105-130.
- Volling, B. L., & Belsky, J. (1992). The contribution of mother-child and father-child relationships to the quality of sibling interaction: A longitudinal study. *Child development, 63*(5), 1209-1222.
- Vygotsky L. S. (1997). *Νοῦς στην Κοινωνία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Waller, M. R. (2012). Cooperation, conflict, or disengagement? Coparenting styles and father involvement in fragile families. *Family process, 51*(3), 325-342.

- Wang, L., Chen, X., Chen, H., Cui, L., & Li, M. (2006). Affect and maternal parenting as predictors of adaptive and maladaptive behaviors in Chinese children. *International Journal of Behavioral Development, 30*(2), 158-166.
- Warneken, F., & Tomasello, M. (2007). Helping and cooperation at 14 months of age. *Infancy, 11*(3), 271-294.
- Warneken, F., & Tomasello, M. (2008). Extrinsic rewards undermine altruistic tendencies in 20-month-olds. *Developmental psychology, 44*(6), 1785-1788.
- Warneken, F., & Tomasello, M. (2009). The roots of human altruism. *British Journal of Psychology, 100*(3), 455-471.
- Warneken, F., & Tomasello, M. (2013). Parental presence and encouragement do not influence helping in young children. *Infancy, 18*(3), 345-368.
- Whiting, B. B., & Whiting, J. W. (1975). *Children of six cultures: A psycho-cultural analysis*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Wilson, E. O. (2000). *Sociobiology: The new synthesis*. Cambridge: Harvard University Press.
- Wilson, E. O. (2004). *On human nature: Revised Edition*. Cambridge: Harvard University Press.
- Winnicott, D. W. (1960). The theory of the parent-infant relationship. *International Journal of Psycho-Analysis, 41*, 585-595.
- Winnicott, D. W. (1987). *The Child, the Family, and the Outside World*. California: Addison-Wesley.
- Winnicott, D.W. (1963/1985). *The maturational processes and the facilitating environment: Studies in the theory of emotional development*. London: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis.
- Wood, D., Bruner, J. S., & Ross, G. (1976). The role of tutoring in problem solving. *Journal of child psychology and psychiatry, 17*(2), 89-100.

- Wu, H. T., Tseng, S. F., Wu, P. L., & Chen, C. M. (2016). The Relationship between Parent-Child Interactions and Prosocial Behavior among Fifth-and Sixth-Grade Students: Gratitude as a Mediating Variable. *Universal Journal of Educational Research*, 4(10), 2373-2385.
- Χατζηνικολάου, Κ. (2016). Η φύση της ενσυναίσθησης: Οι περιπέτειες μιας έννοιας. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (επιμ. εκδ.), *Το συν- της συγκίνησης: Ψυχολογία εμβρύων, βρεφών και νηπίων* (σσ. 341-358). Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Yang, K. S. (2011). The mediating effect of self-efficacy on the relationship between father's child-rearing attitude and children's prosocial behavior. *Journal of the Korean Home Economics Association*, 49(2), 75-84.
- Yeung, W. J., Sandberg, J. F., Davis-Kean, P. E., & Hofferth, S. L. (2001). Children's time with fathers in intact families. *Journal of Marriage and Family*, 63(1), 136-154.
- Yüceol, G., Aytaç, B., & Uçanok, Z. (2020). Erken Dönem Olumlu Sosyal Davranış Ölçeği'nin Türkçeye Uyarlaması ve Psikometrik Özellikleri. *Nesne-Psikoloji Dergisi*, 16, 82-94.
- Zahn-Waxler, C., Radke-Yarrow, M., Wagner, E., & Chapman, M. (1992). Development of concern for others. *Developmental psychology*, 28(1), 126-136.
- Zarra-Nezhad, M., Moazami-Goodarzi, A., Nurmi, J. E., Eklund, K., Ahonen, T., & Aunola, K. (2018). Children's shyness moderates the associations between parenting behavior and the development of children's pro-social behaviors. *Journal of Child and Family Studies*, 27(9), 3008-3018.
- Zarrett, N., Fay, K., Li, Y., Carrano, J., Phelps, E., & Lerner, R. M. (2009). More than child's play: variable-and pattern-centered approaches for examining effects of sports participation on youth development. *Developmental psychology*, 45(2), 368-382.
- Zeman, J., Perry-Parrish, C., & Cassano, M. (2010). Parent-child discussions of anger and sadness: The importance of parent and child gender during middle childhood. *New directions for child and adolescent development*, 2010(128), 65-83.

Παράρτημα

1. Έντυπο συναίνεσης γονέα για συμμετοχή σε έρευνα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΕΝΤΥΠΟ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗΣ ΓΟΝΕΑ

Αγαπητέ πατέρα,

Η παρούσα έρευνα διενεργείται από τον Γεώργιο Α. Μαρινάκη, μεταπτυχιακό φοιτητή του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών Επιστήμες της Αγωγής: Αναπτυξιακή Ψυχολογία και Παιδαγωγικές Εφαρμογές, του Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστημίου Κρήτης, υπό την εποπτεία της Κας Μαρίας Μαρκοδημητράκη, Αναπληρώτριας Καθηγήτριας Αναπτυξιακής Ψυχολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης. Σκοπός της έρευνας είναι η διερεύνηση του βαθμού επίδρασης του πατέρα στην ανάπτυξη των θετικών συμπεριφορών του παιδιού του.

Ακολουθεί μία σειρά ερωτηματολογίων, στα οποία καλείστε να απαντήσετε σε **ΟΛΕΣ** τις ερωτήσεις όσο πιο αυθόρμητα και ειλικρινά μπορείτε, χωρίς να συζητήσετε πιθανές απαντήσεις με άλλα άτομα. Αφού ολοκληρώσετε τη συμπλήρωση, παρακαλούμε ελέγξτε ξανά για τυχόν αναπάντητα ερωτήματα και επιστρέψτε το ερωτηματολόγιο στο συνεργάτη της έρευνας (εκπαιδευτικό του σχολείου που φοιτά το παιδί σας). Η όλη διαδικασία διαρκεί περίπου 10-15 λεπτά.

Η συμμετοχή σας είναι εντελώς εθελοντική. Τα ερωτηματολόγια είναι **ΑΝΩΝΥΜΑ**. Τα στοιχεία που μας δίνετε είναι απόρρητα και εμπιστευτικά και θα χρησιμοποιηθούν μόνο για τους σκοπούς της έρευνας. Τα ονόματα, τόσο του γονέα-συμμετέχοντα (πατέρα) όσο και του παιδιού (αναφοράς) θα φαίνονται μονάχα στο έντυπο συναίνεσης και σε καμία άλλη στιγμή της ερευνητικής μελέτης.

Για οποιαδήποτε απορία ή διευκρίνιση σχετικά με την ερευνητική διαδικασία, μπορείτε να επικοινωνήσετε με τον Γεώργιο Μαρινάκη στις *ηλεκτρονικές διευθύνσεις*: ptrep459@edc.uoc.gr, yamarinakis94@gmail.com ή στο *τηλέφωνο*: 6982840354. Με την υπογραφή σας δηλώνετε πως αποδέχεστε τους όρους συμμετοχής.

Σας ευχαριστούμε εκ των προτέρων θερμά για τον χρόνο και τη διάθεσή σας!

Όνοματεπώνυμο Πατέρα

Υπογραφή

Ημερομηνία

Όνομα παιδιού..... Ηλικία.....

Γεώργιος Α. Μαρινάκης
Μεταπτυχιακός Φοιτητής ΠΤΠΕ,
Πανεπιστήμιο Κρήτης
e-mail: ptrep459@edc.uoc.gr
yamarinakis94@gmail.com
τηλέφωνο: +30 6982840354

2. Ερωτηματολόγιο έρευνας

ID:.....
Ημερομηνία: ...../...../.....

Δημογραφικά Στοιχεία

Αρχικό Ονόματος Πατέρα: ..... Ημ/νια γέννησης:	Αρχικό Ονόματος Παιδιού: ..... Ημ/νια γέννησης: ..... Φύλο Παιδιού: ☐ Αγόρι ☐ Κορίτσι
Εθνικότητα Πατέρα: ☐ Ελληνική ☐ Άλλη (Καθορίστε _____)	Εθνικότητα Παιδιού: ☐ Ελληνική ☐ Άλλη (Καθορίστε _____)
Τόπος Κατοικίας: ☐ Αγροτική περιοχή (Επαρχία) ☐ Ημιαστική περιοχή (Κωμόπολη) ☐ Αστική περιοχή (Πόλη)	
Μορφωτικό Επίπεδο: ☐ Καμία συστηματική εκπαίδευση ☐ Δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Γυμνάσιο/Λύκειο) ☐ Πρωτοβάθμια εκπαίδευση (Δημοτικό) ☐ Τριτοβάθμια εκπαίδευση (ΑΕΙ/ΑΤΕΙ) ☐ Μεταπτυχιακό δίπλωμα ☐ Διδακτορικό	
Επάγγελμα: ☐ Δημόσιος υπάλληλος ☐ Ελεύθερος επαγγελματίας ☐ Ιδιωτικός υπάλληλος ☐ Άνεργος ☐ Άλλο (Καθορίστε _____)	
Ετήσιο Εισόδημα: 1.) Πατέρα: ± _____ 2.) Οικογενειακό: ± _____	
Οικογενειακή Κατάσταση: ☐ Έγγαμος ☐ Διαζευγμένος ☐ Άγαμος ☐ Χήρος	
Παιδιά: Αριθμός παιδιών (εκτός αυτό για το οποίο απαντάτε): _____ Φύλο παιδιών (εκτός αυτό για το οποίο απαντάτε):: _____	

Κλίμακα Φιλοκοινωνικής Συμπεριφοράς για Ενήλικες

Οδηγίες: Παρακαλούμε απαντήστε κάθε μια από τις παρακάτω ερωτήσεις σε μια κλίμακα από το **Ποτέ/Σχεδόν Ποτέ Αλήθεια** (Χαμηλή Αξία) ως το **Σχεδόν Πάντα/Πάντα Αλήθεια** (Υψηλή Αξία). Οι δηλώσεις αυτές αφορούν τις απόψεις σας σε διαφορετικές καταστάσεις. Δεν υπάρχουν δύο ακριβώς ίδιες δηλώσεις. Για το λόγο αυτό σκεφτείτε κάθε δήλωση προσεκτικά πριν απαντήσετε. Απαντήστε όσο πιο ειλικρινά μπορείτε.

- **Ποτέ/Σχεδόν Ποτέ Αλήθεια**
- **Περιστασιακά Αλήθεια**
- **Μερικές Φορές Αλήθεια**
- **Συχνά Αλήθεια**
- **Σχεδόν Πάντα/ Πάντα Αλήθεια**

Αυτή η συμπεριφορά συμβαίνει	Ποτέ/Σχεδόν Ποτέ Αλήθεια	Περιστασιακά Αλήθεια	Μερικές Φορές Αλήθεια	Συχνά Αλήθεια	Σχεδόν Πάντα/ Πάντα Αλήθεια
1. Το να βοηθάω τους φίλους/συναδέλφους μου δίνει ευχαρίστηση					
2. Μοιράζομαι τα πράγματα που έχω με τους φίλους μου					
3. Προσπαθώ να βοηθάω τους άλλους					
4. Είμαι διαθέσιμος/η σε εθελοντικές δραστηριότητες, ώστε να βοηθήσω αυτούς που έχουν ανάγκη					
5. Δείχνω κατανόηση σε αυτούς που το έχουν ανάγκη					
6. Βοηθάω αμέσως αυτούς που το έχουν ανάγκη					
7. Κάνω ό,τι μπορώ, για να βοηθήσω τους άλλους να αποφεύγουν τους μελάδες					
8. Νιώθω πολύ έντονα αυτό που νιώθουν οι άλλοι					
9. Είμαι πρόθυμος στο να διαθέσω τις γνώσεις και τις ικανότητές μου για τους άλλους					
10. Προσπαθώ να παρηγορώ αυτόν ο οποίος είναι λυπημένος					
11. Δανείζω εύκολα χρήματα ή άλλα πράγματα					
12. Μπαίνω πολύ εύκολα στη θέση και κατανοώ αυτούς που νιώθουν ενόχληση					
13. Προσπαθώ να είμαι κοντά και να φροντίζω αυτούς που το έχουν ανάγκη					
14. Μοιράζομαι με τους φίλους μου χωρίς αμοιβολία κάθε καλή ευκαιρία που έχω στη ζωή μου					
15. Περνάω χρόνο με τους φίλους μου που νιώθουν μοναξιά					
16. Αντισταβάνομαι πολύ εύκολα τη δυσφορία των φίλων μου, ακόμα και αν δεν το εκφράζουν άμεσα					

Ερωτηματολόγιο για την Πρόιμη Φιλοκοινωνική Συμπεριφορά

Οδηγίες: Παρακαλούμε απαντήστε κάθε μια από τις παρακάτω ερωτήσεις σε μια κλίμακα από το **Σχεδόν Ποτέ** (Χαμηλή Αξία) ως το **Σχεδόν Πάντα** (Υψηλή Αξία). Οι δηλώσεις αυτές αφορούν τις απόψεις σας σε διαφορετικές καταστάσεις. Δεν υπάρχουν δύο ακριβώς ίδιες δηλώσεις. Για τον λόγο αυτό σκεφτείτε κάθε δήλωση προσεκτικά πριν απαντήσετε. Απαντήστε όσο πιο ειλικρινά μπορείτε.

- **Σχεδόν Ποτέ**
- **Σπάνια**
- **Συχνά**
- **Σχεδόν Πάντα**

Αυτή η συμπεριφορά συμβαίνει	Σχεδόν Ποτέ	Σπάνια	Συχνά	Σχεδόν Πάντα
<i>Το παιδί μου...</i>				
1. βοηθάει στις δουλειές του σπιτιού				
2. μοιράζεται διάφορα πράγματα				
3. φροντίζει ηλικιακά μικρότερα παιδιά				
4. βοηθάει στη μεταφορά (π.χ. πιάτων)				
5. μοιράζεται τα πράγματά του				
6. παρηγορεί τους άλλους (π.χ. τους αγκαλιάζει, τους χαϊδεύει κ.α.)				
7. θέλει να βοηθήσει, όταν κάτι σπάει ή χρειάζεται επιδιόρθωση				
8. μοιράζεται φαγητό ή σνακ με άλλους				
9. παρηγορεί τους άλλους, όταν είναι λυπημένοι ή θλιμμένοι				
10. βοηθάει στο συγκόλλημα				
11. βοηθάει τους άλλους, όταν έχουν χτυπήσει ή είναι άρρωστοι				
12. βοηθάει άλλα παιδιά				
13. βοηθάει άλλα παιδιά να παίξουν με τα παιχνίδια του				
14. βοηθάει στην καθαριότητα				
15. μοιράζεται τα πράγματά του, για να παρηγορήσει τους άλλους				

Ερωτηματολόγιο Δραστηριοτήτων Πατέρα-Παιδιού

Οδηγίες: Οι παρακάτω ερωτήσεις αφορούν το πόσο συχνά καταφέρνεται να κάνετε κάτι διαφορετικό με το παιδί σας. Επιλέξτε τις απαντήσεις σας από τον Πίνακα. Παρακαλούμε απαντήστε κάθε μια από τις παρακάτω ερωτήσεις σε μια κλίμακα από το **Σχεδόν κάθε μέρα** (Υψηλή Αξία) ως το **Καθόλου τους τελευταίους μήνες** (Χαμηλή Αξία). Επιπρόσθετα, όπου εμφανίζεται το [παιδί] θα χρησιμοποιείται το όνομα του παιδιού σας, έτσι ώστε να σχετίζεται τις δραστηριότητες με εκείνο. Οι δηλώσεις αυτές αφορούν τις απόψεις σας σε διαφορετικές καταστάσεις. Δεν υπάρχουν δύο ακριβώς ίδιες δηλώσεις. Για το λόγο αυτό σκεφτείτε κάθε δήλωση προσεκτικά πριν απαντήσετε. Απαντήστε όσο πιο ειλικρινά μπορείτε.

- Σχεδόν κάθε μέρα
- Μια ή περισσότερες φορές την εβδομάδα
- Μια ή περισσότερες φορές τον μήνα
- Μερικές φορές
- Καθόλου τους τελευταίους 12 μήνες

Ερωτήσεις	Σχεδόν κάθε μέρα	Μια ή περισσότερες φορές την εβδομάδα	Μια ή περισσότερες φορές τον μήνα	Μερικές φορές	Καθόλου τους τελευταίους 12 μήνες
1. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, πόσο συχνά έχετε πάει το παιδί σου, για να διασκεδάσει σε μέρη όπως είναι ένας ζωολογικός κήπος ή ένα αθλητικό γεγονός; Θα έλεγες...					
2. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, πόσο συχνά έχετε διαβάσει βιβλίο στο παιδί σου; Θα έλεγες...					
3. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, πόσο συχνά έχετε μιλήσει το παιδί σου, όταν παραφέρεται; Θα έλεγες...					
4. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, πόσο συχνά έχετε κάνει μια εργασία με το παιδί σου, όπως το να φτιάξετε κάτι ή να επιδιορθώσετε κάτι στο σπίτι; Θα έλεγες...					
5. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, πόσο συχνά έχετε μιλήσει ή φωνάξει στο παιδί σου; Θα έλεγες...					

6. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, πόσο συχνά έχεις φτιάξει κανόνες για τη συμπεριφορά του παιδιού σου ή σιγουρευτείτεκες ότι θα ακολουθήσει τους κανόνες; Θα έλεγε...					
7. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, πόσο συχνά έχεις βοηθήσει το παιδί σου να μάθει κάτι καινούργιο; Θα έλεγε...					
8. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, πόσο συχνά έχεις δείξει ή χτυπήσει το παιδί σου; Θα έλεγε...					
9. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, πόσο συχνά έχεις παίξει με το παιδί σου με παιχνίδια ή πάζλ; Θα έλεγε...					
10. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, πόσο συχνά έχεις παίξει με το παιδί σου παιχνίδια όπως να παλέψετε ή να το γαργαλίσετε; Θα έλεγε...					
11. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, πόσο συχνά έχεις αγκαλιάσει ή φιλήσει το παιδί σου; Θα έλεγε...					
12. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, πόσο συχνά έχεις ντύσει ή βοηθήσει το παιδί σου να ντυθεί; Θα έλεγε...					
13. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, πόσο συχνά έχεις πει στο παιδί σου ότι θα το τιμωρήσεις, αν δεν συμπεριφερθεί σωστά; Θα έλεγε...					
14. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, πόσο συχνά έχεις αντιμετωπίσει το παιδί σου, όταν κάνει κάτι κακό ή λάθος; Θα έλεγε...					
15. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, πόσο συχνά έχεις γελήσει με το παιδί σου;					
16. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, πόσο συχνά έχεις ανακουφίσει το παιδί σου, επειδή είναι αναστατωμένο ή κλαίει; Θα έλεγε...					
17. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, πόσο συχνά έχεις κάνει το παιδί σου μπάνιο; Θα έλεγε...					
18. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, πόσο συχνά έχεις πει στο παιδί σου ότι το αγαπάς; Θα έλεγε...					

© Angel, Burton, Chase-Lansdale, Chertin, & Moffitt (2009a)

Σας ευχαριστούμε για την πολύτιμη συνεισφορά σας!

3. Έγκριση διεξαγωγής έρευνας

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ
ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
74 100 ΡΕΘΥΜΝΟ - ΚΡΗΤΗΣ
ΤΗΛ: 28310-77650 * FAX: 28310-77654

Ρέθυμνο, 24.1.2020

ΑΡΙΘΜ. ΠΡΩΤ.: 39

ΠΡΟΣ: Την κ. Μαρία Μαρκοδημητράκη
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
του Τμήματος
ΚΟΙΝ.: κ. Γεώργιο Μαρινάκη
μεταπτυχιακό φοιτητή
ΕΝΤΑΥΘΑ

ΘΕΜΑ: Έγκριση διεξαγωγής έρευνας.

Σας γνωρίζουμε ότι Συνέλευση του Τμήματός μας κατά τη συνεδρίασή της με αριθμό 571/22.1.2020 ενέκρινε τη διεξαγωγή έρευνας από τον κ. Γεώργιο Μαρινάκη, μεταπτυχιακό φοιτητή του Τμήματος, με τίτλο «*Η επίδραση της πατρικής εμπλοκής στην ανάπτυξη της φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς παιδιών νηπιακής ηλικίας*», σύμφωνα με την εισήγηση της Επιτροπής Δεοντολογίας του Τμήματος.

Σας υποβάλουμε απόσπασμα του σχετικού πρακτικού για να λάβετε γνώση.

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΦΟΥΝΤΟΥΛΑΚΗΣ
Αναπληρωτής Καθηγητής

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν. 1599/1986 και τα άρθρα 2, 4, 6 παρ. 3 του Ν. 1256/1982, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής εργασίας και δεν προσβάλλει κάθε μορφής πνευματικά δικαιώματα τρίτων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον.